

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

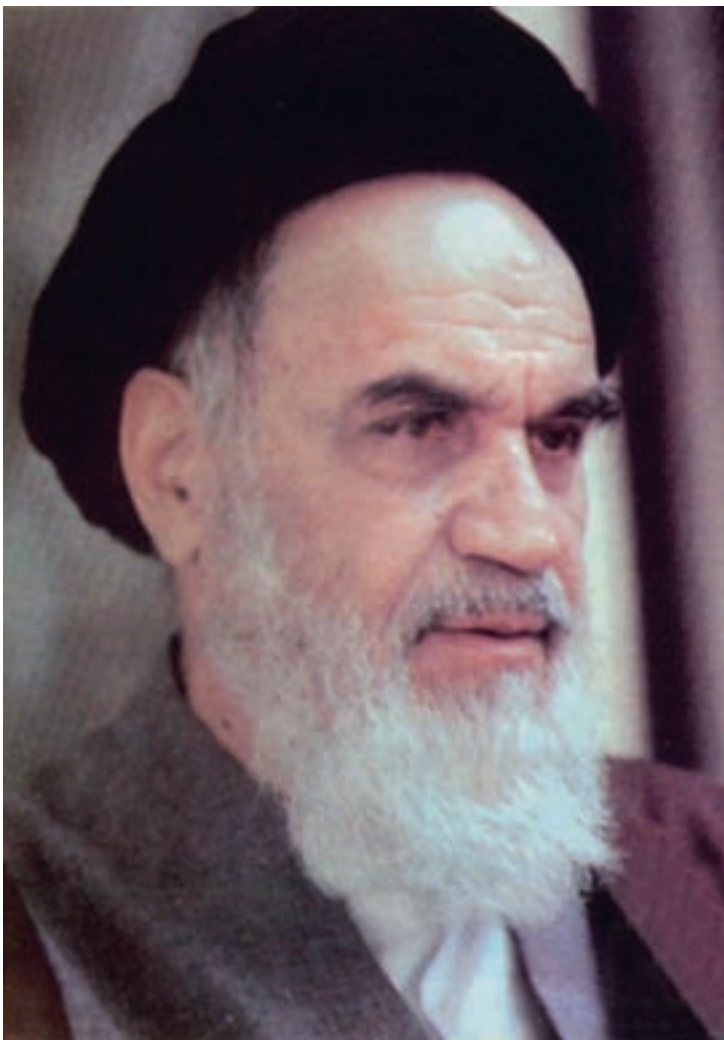
آرایه‌های ادبی

(قالب‌های شعر، بیان و بدیع)

سال سوم آموزش متوسطه

رشته ادبیات و علوم انسانی

هر قدمی که برای تحصیل علم برمی دارید، قدمی هم برای کوبیدن
خواسته‌های نفسانی، تقویت قوای روحانی، کسب مکارم اخلاق،
تحصیل معنویت و تقوا بردارید.

امام خمینی(ره)

فهرست مطالب

۱	سخنی با معلمان و دانش‌آموزان گرامی
۳	بخش اوّل — مقدمات
۴	درس ۱ — آشنایی با چند اصطلاح
۸	درس ۲ — وزن، اصلی‌ترین عامل موسیقی شعر
۱۳	بخش دوم — قالب‌های شعر فارسی
۱۴	درس ۳ — قصیده، غزل
۲۲	درس ۴ — قطعه، ترجیع‌بند، ترکیب‌بند
۳۰	درس ۵ — مسمط، مثنوی
۳۶	درس ۶ — رباعی، دوبیتی، چهارپاره
۴۳	درس ۷ — مستزاد، شعر نیمایی
۴۹	بخش سوم — بیان
۵۰	درس ۸ — تشبیه
۵۶	درس ۹ — تشبیه بلیغ
۶۱	درس ۱۰ — استعاره‌ی مُصَرَّحَه (آشکار)
۶۷	درس ۱۱ — استعاره‌ی مکنیه، شخصیت‌بخشی (تشخیص)

۷۴	درس ۱۲ - حقیقت و مجاز
۷۹	درس ۱۳ - علاقه‌های مجاز
۸۴	درس ۱۴ - کنایه

بخش چهارم - بدیع ۸۹

آرایه‌های لفظی

۹۰	درس ۱۵ - موسیقی درونی و معنوی شعر، واج‌آرایی، تکرار
۹۹	درس ۱۶ - سجع، انواع سجع
۱۰۴	درس ۱۷ - موازنه و ترصیح، جناس
۱۱۱	درس ۱۸ - جناس تام، جناس ناقص (حرکتی، اختلافی، افزایشی)
۱۲۱	درس ۱۹ - اشتقاق

آرایه‌های معنوی

۱۲۴	درس ۲۰ - مراعات نظیر، تلمیح
۱۳۲	درس ۲۱ - تضمین، تضاد
۱۴۰	درس ۲۲ - تناقض، حس آمیزی
۱۴۶	درس ۲۳ - ایهام، ایهام تناسب
۱۵۳	درس ۲۴ - لفّ و نشر، اغراق
۱۶۱	درس ۲۵ - حسن تعلیل

منابع و مراجع ۱۶۶

معلمان محترم، صاحب نظران، دانش آموزان عزیز و اولیای آنان می توانند نظرات اصلاحی خود را در باره مطالب
این کتاب از طریق نامه به نشانی تهران... صندوق پستی ۳۶۳ ۱۵۸۵۵ - کمره درسی مربوطه و یا پیام نگار (Email)
talif@talif.sch.ir ارسال نمایند.

دختر نامه ریزی، تألیف کتاب، دبی، ا.س.

سخنی با معلمان و دانش‌آموزان گرامی

ممکن است بارها خواندن یا شنیدن شعری زیبا در شما احساسی دلپذیر برانگیخته باشد؛ این احساس نشانه‌ی تأثیر شعر است. آیا هرگز با خود اندیشیده‌اید که راز این تأثیر چیست و چرا، گاه سخنی در مقایسه با سخنان دیگر، رسایی و تأثیر بیش‌تری دارد؟

کتابی که هم اکنون در دست دارید، با یاری خداوند می‌کوشد تا شما را با علمی به نام «بلاغت» آشنا کند که کار آن شناخت زیبایی‌های سخن و بررسی تأثیر و رسایی آن است.

آموختن این درس علاوه بر آن که به پرسش‌های شما در این زمینه پاسخی درخور و علمی می‌دهد، لذتی را که از خواندن و شنیدن یک اثر ادبی می‌برید، بیش‌تر خواهد کرد.

آموزش بلاغت در زبان فارسی همواره با چهار مشکل اساسی روبه‌رو بوده است؛ پیچیدگی زبان، تقسیم‌بندی‌های بسیار، مثال‌های محدود و تکراری و عدم توجه به فلسفه و کارایی این علم. در این کتاب کوشیده‌ایم تا این موانع را برطرف کنیم؛ از این رو زبان نوشتاری کتاب تا حد ممکن ساده است، تقسیم‌بندی‌ها محدود شده‌اند؛ مثال‌ها و تمرین‌ها افزایش یافته‌اند و در هر درس نیز به فواید و کاربرد هر یک اشاره شده است.

به دانش‌آموزان توصیه می‌شود برای بهتر آموختن این درس، پیش از تدریس معلم کتاب را بخوانند، در کلاس به دقت به توضیحات معلم گوش دهند و تا نکته‌ای را نفهمیده‌اند، از آن نگذرند و هرگز نیز در اندیشه‌ی حفظ کردن مطالب نباشند. تمرین‌ها را به دقت حل کنند و از این پس نیز هرگاه به مطالعه‌ی شعری پرداختند، درباره‌ی نکته‌های بلاغی آن بیندیشند و با استادان گرامی خویش مشورت کنند، زیرا آموختن علم بلاغت درگرو تمرین بسیار است.

تمرین‌های این کتاب مستلزم کوشش‌های دو جانبه‌ی دبیران محترم و دانش‌آموزان عزیز است. برای تحقق این امر، توجه شما دبیران محترم را به نکاتی چند جلب می‌کنیم.

۱- در تألیف این کتاب از بیش‌تر آثاری که درباره‌ی بلاغت به زبان فارسی تألیف شده است استفاده کرده‌ایم. کوشش‌های همه‌ی بزرگوارانی که هر یک مشعلی در این راه برافروخته‌اند، درخور تقدیر است.

۲- به دانش‌آموزان کمک کنید که درس بلاغت را بفهمند و از آن‌ها بخواهید که از حفظ کردن درس‌ها و تمرینات بپرهیزند.

۳- تمرین‌ها در منزل توسط دانش‌آموزان حل شود و در جلسه‌ی بعد با نظر و راهنمایی شما اصلاح گردد.

۴- از طرح سؤال‌های تعریفی، خصوصاً از بخش بیان و بدیع در امتحان خودداری فرمایید. سؤال‌ها باید به شیوه‌ی تمرین‌های کتاب تهیه و تنظیم شوند.

۵- با توجه به برنامه‌ی هفتگی، کلیه‌ی مطالب کتاب در ۲۵ درس گنجانده شده است که در هر جلسه یک درس تدریس می‌شود.

۶- در طرح سؤالات به سطوح شش‌گانه‌ی ارزش‌یابی (دانش، درک، فهم، کاربرد، تجزیه و تحلیل) به فراخور اهمیت هریک و مطابقت با محتوای هر درس توجه شود. توصیه می‌شود به حیطه‌های کاربردی و عملی درس توجه خاص مبذول گردد.

۷- از دادن سؤالاتی که احتمال دو پاسخ در آن‌ها وجود دارد، پرهیز شود.

۸- شایسته است همکاران محترم از طرح سؤالات جزئی و کم ارتباط با مسائل اصلی کتاب پرهیز نمایند.

۹- طرح دو سؤال اختیاری به ارزش یک نمره از مباحث کتاب بلامانع است.

محتوای این کتاب در سال ۱۳۸۸ در شورای برنامه‌ریزی و تألیف گروه زبان و ادبیات فارسی، مورد بررسی و بازنگری قرار گرفت. از اعضای محترم شورا و تمامی دبیران ارجمند که دیدگاه‌های اصلاحی و انتقادی خویش را ارائه نموده‌اند، سپاس گزاریم.

دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی

بخش اول

مقدمات

آشنایی با چند اصطلاح

ای ساریان، آهسته رو کارام **جانم** می رود
 من مانده ام مهجور از او، بیچاره و رنجور از او
 گفتم به نیرنگ و فسون، پنهان کنم ریش درون
 محمل بدار ای ساروان، تندی مکن با کاروان
 او می رود دامن کشان، من زهر تنهایی چشان
 با این همه بیداد او، وان عهد بی بنیاد او
 باز آی و بر چشمم نشین، ای دلستان نازنین
 در رفتن جان از بدن، گویند هر نوعی سخن
سعدی، فغان از دست ما لایق نبود ای بی وفا
 وان دل که با خود داشتیم بادلستانم می رود
 گویی که نیشی دور از او، در استخوانم می رود
 پنهان نمی ماند که خون بر آستانم می رود
 کز عشق آن سرو روان، گویی روانم می رود
 دیگر مپرس از من نشان، کز دل نشانم می رود
 در سینه دارم یاد او، یا بر زبانم می رود
 کاشوب و فریاد از زمین بر آسمانم می رود
 من خود به چشم خویشتن دیدم که جانم می رود
 طاقت نمی دارم جفا، کار از فغانم می رود^۱

«سعدی»

۱ - کار از فغانم می رود: کار من از حد ناله و افغان گذشته است یا کار من با ناله و افغان درست

بیت: شعری که با هم خواندیم، در نه سطر سروده شده است. هر یک از این سطرها یک «بیت» نام دارد. بیت کم‌ترین مقدار شعر و به عبارت دیگر، واحد شعر است. اگر شاعر مقصود خود را تنها در یک بیت بیان کند، به آن بیت **فرد** می‌گویند.^۱

مصراع: می‌بینید که هر بیت شامل دو قسمت است. هر یک از این بخش‌ها، «مصراع» نام دارد. کم‌ترین مقدار سخن موزون، یک مصراع است.

وزن: شما با شنیدن هر یک از مصراع‌ها، آهنگ خاصی را حس می‌کنید که آن را در یک جمله‌ی معمولی نمی‌یابید. این آهنگ که در تمام مصراع‌ها یک‌سان است، همان «وزن شعر» است. وزنی که در هر یک از مصراع‌ها احساس می‌شود، تابع نظمی است که در چگونگی قرار گرفتن کلمات آن مصراع وجود دارد؛ به گونه‌ای که اگر در هر مصراع کلمه‌ای حذف شود یا جای کلمه یا کلماتی تغییر کند، آن وزن نخستین احساس نخواهد شد؛ برای مثال، اگر در آخرین بیت، «سعدی» را حذف کنیم و بخوانیم: «فغان از دست ما لایق نبود ای بی‌وفا»، به خوبی احساس می‌کنیم که وزن شعر خلل یافته است و یا اگر شبه جمله‌ی «ای بی‌وفا» را بعد از نام شاعر قرار دهیم، مصراع اول چنین می‌شود: «سعدی، ای بی‌وفا فغان از دست ما لایق نبود» که در این حال، وزن و آهنگ پیشین را احساس نخواهیم کرد. در درس بعد با مفهوم وزن و تشخیص هم‌وزنی، بیش‌تر آشنا خواهید شد.

ردیف: به پایان مصراع اول شعر و مصراع‌های زوج بنگرید؛ واژه‌ی «می‌رود» به صورت یک کلمه‌ی مستقل و به یک معنی در پایان همه‌ی آن‌ها تکرار شده است. این واژه «ردیف» نام دارد. ردیف می‌تواند یک یا چند واژه، یا یک جمله باشد. شعری که ردیف دارد، **مُرَدَّف** خوانده می‌شود.

ردیف از ویژگی‌های شعر سنتی فارسی است و در ادب هیچ زبانی - تا آن‌جا که آگاهی داریم - به گستردگی شعر فارسی نیست و از قدیم‌ترین ایام تا روزگار ما در شعر فارسی به کار رفته است. ردیف در پایان هر بیت تکرار می‌شود و این تکرار، بر تأثیر موسیقایی آن می‌افزاید. تکرار و اشتراک لفظی ناشی از «ردیف» در انسجام شعر مؤثر است و مانند قافیه تداعی

۱ - نظیر این بیت از سعدی:

جایی نرسد کس به توانایی خویش   آلا تو چراغِ رحمتش داری پیش

معانی را ممکن می‌سازد.

قافیه: به واژه‌های قبل از ردیف در پایان مصراع اول و همه‌ی مصراع‌های زوج این شعر بنگرید؛ حروف «انم» در پایان همه‌ی این واژه‌ها تکرار شده است. این حروف مشترک «قافیه» نام دارد و کلماتی نظیر «جانم، دلستانم، استخوانم و ...» که این حروف مشترک در آن‌ها آمده است، «کلمات قافیه» نامیده می‌شوند. در مصراع یا بیتی که «مُردَف» نیست، آخرین واژه، کلمه‌ی قافیه است. قافیه در تأثیربخشی و زیبایی شعر نقشی بسزا دارد و از مهم‌ترین تأثیرات آن تکمیل وزن است؛ یعنی، آهنگِ برخاسته از وزن را تکمیل می‌کند و در هر بیت مانند نشانه‌ای، پایان یک قسمت و شروع قسمت دیگر را نشان می‌دهد. قافیه علاوه بر تأثیر موسیقایی، به تنظیم فکر و احساس شاعر کمک می‌کند، به شعر استحکام می‌بخشد، مصراع‌ها و بیت‌ها را جدا می‌کند و بدان‌ها تشخیص می‌دهد و با تداعی معانی، در آفرینش مفاهیم نو و تازه به شاعر کمک می‌کند. در شعر سنتی، قافیه اجباری و ردیف – که پس از قافیه می‌آید – اختیاری است. قافیه در شعر نیمایی نظم مشخصی ندارد.

مُصَرَّع: بیت اول شعری که خواندید، از نظر قافیه با بیت‌های بعدی چه تفاوتی دارد؟ در بیت نخست، هر دو مصراع قافیه دارند اما ابیات بعدی این گونه نیستند. بیتی که هر دو مصراع آن قافیه داشته باشند، «مُصَرَّع»^۱ نام دارد.

قالب: اگر به نحوه‌ی تکرار قافیه‌ی «انم» در شعری که خواندید دقت کنید، درمی‌یابید که قافیه در پایان مصراع اول شعر و همه‌ی مصراع‌های زوج آمده است. شکلی که قافیه به شعر می‌بخشد، «قالب» نام دارد. تفاوت قالب‌ها، تفاوت در چگونگی قافیه‌ی آن‌هاست؛ زیرا قافیه می‌تواند تنها در پایان مصراع‌های فرد یا زوج یا در آخر هر دو مصراع یک بیت بیاید. اگر نحوه‌ی تکرار قافیه در دو یا چند شعر یک‌سان باشد، تعداد ابیات، محتوا و وزن، نوع قالب را مشخص خواهند کرد. این نکته را هنگام مقایسه‌ی «قصیده» با «غزل» و «رباعی» با «دویتی» در درس‌های بعد بهتر خواهید آموخت.

توجه: شعر سنتی قالب‌های متفاوتی دارد اما قالب شعر نیمایی از کوتاه و بلند شدن

۱ – بیتی که تنها یک مصراع آن قافیه دارد، «مَقْفَا» خوانده می‌شود.

مصراع‌ها حاصل می‌شود.

تَخْلُص: در غزلی که در آغاز این درس آورده‌ایم، شاعر در بیت پایانی نام خویش (سعدی) را آورده است تا خواننده بداند که شعر از آن اوست. به نام شعری شاعر، «تخلُّص» می‌گویند. تخلُّص گاه در بیت‌های ماقبل آخر می‌آید.

خودآزمایی

سرو چمان من چرا میل چمن نمی‌کند
دی‌گله‌ای زطره‌اش کردم و از سر فسوس
تا دل هرزه گرد من رفت به چین زلف او
چون ز نسیم می‌شود زلف بنفشه پُر شکن
دل به امید روی او همدم جان نمی‌شود
دستخوش جفا مکن آب رخم که فیض ابر
کشته‌ی غمزه‌ی تو شد حافظ ناشنیده پند
همدم گل نمی‌شود، یاد سمن نمی‌کند
گفت که این سیاه کج، گوش به من نمی‌کند
زان سفرِ دراز خود، عزم وطن نمی‌کند
وَه که دلم چه یاد از آن عهد شکن نمی‌کند
جان به هوای کوی او خدمت تن نمی‌کند
بی‌مدد سرشک من در عَدَن نمی‌کند
تیغ سزاست هر که را درد سخن نمی‌کند
(حافظ)

- ۱- در شعری که خواندید، ردیف را مشخص کنید.
- ۲- حروف قافیه در این شعر کدام‌اند؟
- ۳- کلمه‌ی قافیه در مصراع آخر کدام است؟
- ۴- تخلُّص را در این شعر نشان دهید.
- ۵- کدام بیت مُصرَع است؟
- ۶- آیا این شعر از نظر قالب با شعری که در آغاز درس آمده است، تفاوت دارد؟
- ۷- غزلی را از مولوی، سعدی یا حافظ انتخاب کنید و موارد گفته شده در درس را در آن نشان دهید.

وزن، اصلی‌ترین عامل موسیقی شعر

ای دوست، شکر بهتر یا آن که شکر سازد؟
 خوبی قمر بهتر یا آن که قمر سازد؟
 ای باغ، تویی خوش‌تر یا گلشن و گل در تو
 یا آن که برآرد گل، صد نرگس‌تر سازد؟
 ای عقل، تو به باشی در دانش و در بینش
 یا آن که به هر لحظه صد عقل و نظر سازد؟
 بی‌خود شده‌ی آنم، سرگشته و حیرانم
 گاهیم بسوزد پر، گاهی سرو پر سازد
 دریای دل از لطفش پر خسرو و پر شیرین
 وز قطره‌ی اندیشه، صد گونه گهر سازد
 آن جمله گهرها را اندر شکنند در عشق
 وان عشقِ عجایب را هم چیز دگر سازد
 «مولوی»

شعری که خواندید، در شما احساسی را برانگیخت. این احساس نشانه‌ی آن است که شعر در شما تأثیر کرده است. اگر بخواهید اصلی‌ترین عوامل این تأثیر را بشناسید، باید با دو مفهوم آشنا شوید: عاطفه و وزن^۱.

۱ - علاوه بر عاطفه و وزن (آهنگ) دو عامل دیگر نیز در تأثیرگذاری شعر مؤثرند. این دو عامل تخیل و زبان‌اند. تخیل همان تصرف شاعر در طبیعت است که به آفرینش صور خیال (تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه) می‌انجامد. ان‌شاءالله در بخش بیان، با صور خیال بهتر و بیش‌تر آشنا خواهید شد.
 زبان نیز مجموعه‌ی واژگان و جمله‌هایی است که یک شاعر به کار می‌گیرد. زبان، شعر شاعران را از یک‌دیگر متمایز می‌سازد.

عاطفه: حالاتی چون اندوه، شادی، امید و یأس، حیرت و تعجب است که حادثه‌ها در ذهن شاعر ایجاد می‌کنند و او می‌کوشد که این حالت‌ها و تأثرات ناشی از رویدادها را آن‌چنان که خود احساس کرده است، به دیگران نیز منتقل کند. اساسی‌ترین عامل پیدایی شعر، عاطفه است.

وزن: شاعر برای انتقال عاطفه‌ی خود به دیگران و متأثر ساختن آن‌ها از زبان کمک می‌گیرد اما زبان را به صورت معمول به کار نمی‌برد، بلکه برای بیان مقصود خویش، واژه‌هایی را برمی‌گزیند که با قرار گرفتن در کنار هم آهنگی خاص را پدید آورند. این آهنگ خاص را در درس پیشین «وزن» خواندیم. اکنون، می‌کوشیم شما را با مفهوم وزن، دقیق‌تر آشنا کنیم تا بدانید که دو کلمه یا دو مصراع یا دو بیت چگونه می‌توانند هم‌وزن باشند.

برای این که هم‌وزنی دو کلمه را تشخیص دهید، باید هجاهای (بخش‌های) کلمات و اجزای پدید آورنده‌ی آن‌ها را بشناسید.

هجا یا بخش – که شما در سال اول ابتدایی با آن آشنا شدید – مقدار آوایی است که دهان با یک بار باز شدن آن را ادا می‌کند. هجا، از «واج» پدید می‌آید. واج کوچک‌ترین واحد آوایی زبان است که سبب می‌شود دو واژه معانی متفاوتی داشته باشند. در زبان فارسی ۲۹ واج وجود دارد که آن‌ها را به دو دسته‌ی مصوت‌ها و صامت‌ها تقسیم می‌کنند.

مصوت‌ها: زبان فارسی شش مصوت دارد. «اَ» مصوت‌های کوتاه و «اُ، وُ، یُ» مصوت‌های بلند زبان فارسی‌اند.

توجه: مصوت‌های بلند از نظر امتداد^۱ دو برابر مصوت‌های کوتاه^۲ یا برابر با یک صامت و یک مصوت کوتاه هستند.

صامت‌ها: ۲۳ واج دیگر زبان فارسی صامت نام دارند، مانند: ب، پ، ت، س، ر، ز، ف، ک، ل و ... .

۱ – امتداد هجا یعنی مقدار زمانی که یک هجا در هنگام بیان به خود اختصاص می‌دهد.

۲ – به همین سبب، در عروض مصوت بلند را معادل دو واج یا دو حرف به حساب می‌آورند.

هجاهای زبان فارسی از نظر امتداد به سه دسته تقسیم می‌شوند :

هجای کوتاه: صامت + مصوّت کوتاه مانند : چو، که، تو و ... . هجای کوتاه را با این علامت «U» نشان می‌دهند.

هجای بلند: که دوگونه است :

الف - صامت + مصوّت کوتاه + صامت ؛ مانند : گُل، سَر.

ب - صامت + مصوّت بلند ؛ مانند : پا، سی، مو.

هجای بلند را با این علامت «-» نشان می‌دهند.

هجای کشیده: که آن نیز دو نوع است :

الف - صامت + مصوّت کوتاه + دو صامت یا بیش‌تر ؛ مانند : بُرد، لعل، کشت.

ب - صامت + مصوّت بلند + یک یا چند صامت ؛ مانند : کار، آب، سیب، باخت و ... .

هجای کشیده را با این علامت «U» نشان می‌دهند ؛ زیرا برابر با یک هجای

بلند(-) و یک هجای کوتاه (U) است.

قبل از جداسازی هجاهای یک کلمه، به این نکات توجه کنید :

۱ - هر هجا «بخش»، الزاماً یک مصوّت دارد ؛ بنابراین، تعداد هجاهای یک کلمه با

تعداد مصوّت‌های آن کلمه برابر است ؛ برای مثال : «باد» یک مصوّت (ا) دارد و یک

هجاست و «برادر»، سه مصوّت (ا، ا، ا) دارد و سه هجاست.

۲ - هر هجا را همان‌طور که می‌خوانیم، می‌نویسیم تا در شمارش واج‌ها دچار اشکال

نشویم ؛ برای مثال : تو ← تْ : هجای کوتاه (U) خواب ← خاب : هجای کشیده (-U).

۳ - اگر در کلمه‌ای «نْ» (نون ساکن) بعد از مصوّت بلند قرار گیرد، آن را حذف

می‌کنیم ؛ برای مثال : دین ← دی (هجای بلند).

۴ - در زبان فارسی، هیچ واژه‌ای با مصوّت آغاز نمی‌شود ؛ بنابراین، واژه‌هایی که به

ظاهر با مصوّت آغاز می‌شوند، در ابتدای خود یک صامت همزه دارند که در تعیین نوع هجا

باید بدان توجه داشت. برای مثال، «از» یک هجای بلند (سه واجی) و «آب» یک هجای

کشیده است.

اکنون که توانایی شناخت هجا و تعیین نوع آن را به دست آورده‌اید، باید بدانید که دو کلمه یا دو مصراع یا دو بیت زمانی هم‌وزن‌اند که :

الف - تعداد هجاهای آن‌ها با هم برابر باشد.

ب - هجاهای کوتاه و بلند آن‌ها در مقابل یک‌دیگر قرار گیرند.

برای مثال، دو واژه‌ی، «شکر» و «قمر» هم‌وزن‌اند؛ زیرا هر کدام دو هجا دارند. هجای اول آن‌ها کوتاه و هجای دوم آن‌ها بلند است: شِ + کَر ؛ قَ + مَر .

«دوست» و «عقل» نیز هم‌وزن‌اند؛ زیرا هر دو یک هجای کشیده‌اند.

«عجایب» و «گهرها» نیز هم‌وزن‌اند؛ زیرا هر کدام سه هجا دارند؛ هجای اول آن‌ها کوتاه و هجای دوم و سوم آن‌ها بلند است.

«دانش» و «بینش» هم‌وزن‌اند؛ «نرگس» و «گلشن» نیز هم‌وزن‌اند اما شما هم‌وزنی میان دو واژه‌ی اول را راحت‌تر احساس می‌کنید و آن دو را خوش‌آهنگ‌تر می‌یابید. علت این امر آن است که صامت پایانی (ش) در دو واژه‌ی دانش و بینش یکی است. با دقت در مثال‌ها درمی‌یابید که مقصود از هم‌وزنی، داشتن وزن صرفی یک‌سان - که شما در عربی با آن آشنا شده‌اید - نیست. در وزن صرفی دو کلمه مصوت‌های یک‌سانی دارند اما در وزن عروضی^۱، به این یک‌سانی نیازی نیست؛ برای مثال، در وزن صرفی عقل بر وزن فعل و عشق بر وزن فعل است اما در وزن عروضی این دو کلمه - یعنی، عقل و عشق - هم‌وزن‌اند. گفتیم که در هر شعر، تمام مصراع‌ها هم‌وزن‌اند. راز این هم‌وزنی آن است که تعداد و ترتیب هجاها در هر دو مصراع یکی است. اکنون به جداسازی هجاهای بیت اول شعری که خواندید، دقت کنید.

ای - دوست - شِ - کَر - به - تَر - یا - آن - ک - شِ - کَر - سا - زَد (مصراع اول)

خو - بی - ی - ق - مَر - به - تَر - یا - آن - ک - ق - مَر - سا - زَد (مصراع دوم)

می‌بینید که تعداد و ترتیب هجاها در هر دو مصراع یکی است؛ یعنی، هر کدام از دو مصراع چهارده هجا دارند و هجاهای کوتاه و بلند آن‌ها در مقابل هم قرار می‌گیرند.

۱ - عروض: علمی است که درباره‌ی وزن شعر سخن می‌گوید.

البته باید توجه داشته باشید که هجای کشیده‌ی (دوست) معادل یک هجای بلند و یک هجای کوتاه است.

توجه: گاهی شناخت هجاها و جداسازی آن‌ها به درستی انجام می‌گیرد اما می‌بینیم که تعداد و ترتیب هجاها در دو مصراع یا دو بیت یک‌سان نیست. علت این امر آن است که شاعر از «اختیارات شاعری» استفاده کرده است. ان شاءالله سال بعد با این مطالب پیش‌تر آشنا خواهید شد.

خودآزمایی

- ۱- در واژه‌های زیر صامت‌ها و مصوّت‌ها را نشان دهید.
نسیم، آسمان، خوبی، جوان‌مردی، ابر، همت
- ۲- واژه‌های زیر از چند هجا ساخته شده‌اند؟ نوع هجا را مشخص کنید.
آتشین، بیدار، فقر، مستانه، دانش‌آموز
- ۳- هجاهای مصراع زیر را تعیین کنید و هر نوع را با علامت خاص خود بنویسید.
توانا بود هر که دانا بود
- ۴- مصوّت کوتاه و بلند از نظر امتداد چه تفاوتی دارند؟
- ۵- برای هر یک از واژه‌های زیر، یک واژه‌ی هم‌وزن بنویسید؛ به گونه‌ای که حرف آخر آن‌ها متفاوت باشد.

صدق، نیکی، جوانی، تقوا، میلاد، انتظار

- ۶- برای هر یک از واژه‌های زیر، یک واژه‌ی هم‌وزن بنویسید که حرف آخر آن‌ها یکی باشد.
گل، سخن، سحر، صبا، گلزار، اشک

- ۷- هجاهای دو مصراع زیر را جدا کنید و با مقایسه‌ی آن‌ها نشان دهید که دو مصراع هم‌وزن‌اند.

گویند مرا چو زاد مادر   بنشینم و صبر پیش گیرم

«سعدی»

«ایرج»

بخش دوم

قالب‌های شعر فارسی

قصیده

دل من همی داد گفتی گواهی
 بلی هرچه خواهد رسیدن به مردم
 ۳ من این روز را داشتم چشم و زین غم
 جدایی گمان برده بودم ولیکن
 سپردم به تو دل، ندانسته بودم
 ۶ دریغا دریغا که آگه نبودم
 همه دشمنی از تو دیدم ولیکن
 مرا خوارداری و بی قدر خواهی
 ۹ ز قدر من آن گاه آگاه گردی
 وزیر ملک، صاحب سیّد، احمد
 زمین و هوا خوان بدین معنی او را
 ۱۲ دلش را پرست، ارخرد را پرستی
 زگیتی به دو چیز، بس کرد و آن دو
 ایا مصطفی سیرت مرتضی دل
 ۱۵ دل مهتران سوی دنیا گراید
 تو را دیده ام قادر و پارساوش
 جوابی دهی، شور شهری نشانی
 ۱۸ به روی و ریا کار کردن ندانی
 هزار آفرین باد بر تو ز ایزد
 که باشد مرا روزی از تو جدایی
 بر آن، دل دهد هر زمانی گواهی
 نبودست با روز من روشنایی
 نه چندان که یک سو نهی آشنایی
 بدین گونه مایل به جور و جفایی
 که تو بی وفا در جفا تا کجایی
 نگویم که تو دوستی را نشایی
 نگر تا بدین خو که هستی نیایی
 که با من به درگاه صاحب درآیی
 که دولت بدو داد فرمانروایی
 که حلمش زمین است، طبعش هوایی
 کفش را ستای، ار سخا را ستایی
 چه چیز است: نیکی و نیکو عطایی
 که هم نام و هم کُنیت مصطفایی
 تو دایم سوی نام نیکو گرایی
 شگفت است با قادری، پارسایی
 حدیثی کنی، کار خلقی گشایی
 ازیرا که نه مرد روی و ریایی
 که تو درخور آفرین و ثنایی

۱ - این قصیده در مدح خواجه ابوالقاسم احمد بن حسن میمندی، وزیر سلطان محمود و سلطان مسعود

۲۱ به شغل دل و رنج تن کم نکردی
 چه نیکو خصالی، چه نیکو فعالی
 تو را بد که خواهد، تو را بد که گوید؟
 خلاف تو بر دشمنان نیست فرخ
 ۲۴ همی تا بود در سرای بزرگان
 کند چشمشان از شبّه مهره بازی^۱
 به جز مر تو را هیچ کس را مبادا
 ۲۷ بپاید وی اندر جهان شاد و خرم
 به صد مهرگان دگر شاد کن دل
 به هر جشن نو، فرخی مادح تو
 کند بر تو و شاه، مدحت سرایی
 از این تازه رویی و زین خوش لقای
 چه پاکیزه طبعی، چه پاکیزه رای
 که هرگز مباد از بد او را رهایی
 ازیرا که تو برکشیده‌ی خدایی
 چو سیمین بتان، لعبتان سرایی
 کند زلفشان بر سمن مُشک‌سای
 ز بعد ملک بر جهان کدخدایی
 تو در سایه‌ی رأفت او بپایی
 که تو شادی و فرخی را سزایی
 کند بر تو و شاه، مدحت سرایی
 «فرخی سیستانی»

در شعری که خواندید، نظام قافیه‌ها چگونه است؟

قافیه‌ی مصراع اول با مصراع‌های زوج یک‌سان است. قالب شعری که قافیه‌های آن، این‌گونه باشد و تعداد ابیات آن از پانزده بیت بیش‌تر شود، **قصیده** نام دارد.^۲
 قصیده شعری است که از نیمه‌ی قرن سوم ه. ق. در ادبیات فارسی به تقلید از شعر عربی پدید آمد. این‌گونه شعر از آغاز شعر فارسی (قرن سوم) تا روزگار ما مورد توجه شاعران بوده، اما روزگار اقتدار و رواج فوق‌العاده‌ی آن، قرون سوم تا ششم ه. ق. است.

در قصیده‌ای که خواندید، بخش‌های زیر دیده می‌شود:

مَطَّلَع: بیت نخستِ قصیده، مطلع نامیده می‌شود. مطلع، آغاز سخن است و شاعر

۱ - معنی مصراع: چشمشان با مردمک سیاه، حيله‌گری می‌کند و آدمی را می‌فریبد.

۲ - قآنی شیرازی قصیده‌ای دارد با مطلع:

سحر چو زمزمه آغاز کرد مرغ سحر به سان مرغ سحر از طرب گشودم بر

در ستایش علی(ع)، که سیصد و سی و هفت بیت است و گمان می‌رود بلندترین قصیده‌ی زبان فارسی باشد.

می‌کوشد تا لفظ و معنی آن جذّاب و دل‌نشین باشد تا مخاطب را به خواندن شعر یا شنیدن آن برانگیزد.

تغزّل: در بیت اوّل تا هشتم شعری که خواندید، دقت کنید. این ابیات از نظر محتوا با بیت‌های بعدی چه تفاوتی دارند؟ شاعر در آن‌ها از معشوق و جدایی و بی‌وفایی او سخن می‌گوید و این بیت‌ها را پیش درآمد سخن قرار می‌دهد تا ذهن مخاطب را آماده سازد و او را به خواندن شعر برانگیزد.

این بیت‌ها را که مقدمه‌ی قصیده‌اند، «تغزّل» می‌نامند. محتوای تغزل در قصیده‌های فارسی، عشق، یاد جوانی، وصف طبیعت و... است.

تخلّص: شما در درس اوّل با یکی از معانی این اصطلاح آشنا شدید. اینک شما را با معنی دیگر این اصطلاح که خاصّ قصیده است، آشنا می‌کنیم.

به بیت نهم بنگرید و بکشید ارتباط آن را با ابیات قبلی و بعدی بیابید. با اندکی تأمل درمی‌یابید که شاعر به یاری این بیت، تغزّل قصیده را به تنه‌ی اصلی آن — که مقصود اصلی اوست — پیوند زده است. این بیت که شاعر به وسیله‌ی آن از مقدمه‌رهایی می‌یابد و به اصل گفتار می‌پردازد، «تخلّص» نام دارد. زیباترین تخلّص، تخلّص یک بیتی است؛ زیرا از ایجاز بیش‌تری بهره‌مند است.

تنه‌ی اصلی قصیده: چنان که می‌بینید، شاعر پس از تخلّص به مدح ممدوح پرداخته و در بیت‌های یازدهم تا بیست و سوّم به ستایش خصلت‌های نیکوی او، زبان گشوده است. این بخش، اصلی‌ترین قسمت قصیده است؛ زیرا مقصود اصلی شاعر را دربر دارد. محتوای این بخش می‌تواند مدح، رثا، وصف، پند و اندرز، حکمت و عرفان باشد که عمده‌ترین مضامین قصیده‌های فارسی است.

شریطة و دعا: به بیت‌های بیست و چهارم تا پایان قصیده دقت کنید؛ محتوای ابیات و نحوه‌ی بیان آن‌ها با ابیات قبلی متفاوت است. در این ابیات، شاعر با بیان شرط‌هایی، برای ممدوح خویش عمر جاودانی خواسته و او را دعا کرده است. این ابیات را در چنین قصایدی «شریطة و دعا» گویند.

تجدید مَطَّلَع : می‌بینید که مطلع قصیده، مُصَرَّع است. حال اگر در میان قصیده‌ای بیتی مُصَرَّع بیاید، گوئیم که شاعر «تجدید مطلع» کرده است. این کار زمانی صورت می‌گیرد که شاعر بخواهد از مطلبی به مطلب دیگر برود و از طرف دیگر بتواند از قافیه‌های قبلی استفاده کند. **خاقانی شروانی** و **سعدی شیرازی** در بعضی از قصاید خود، تجدید مطلع کرده‌اند.

خاقانی در قصیده‌ای با مطلع :

عشق بیفشرد پا بر نَمَطِ کبریا   بُرد به دست نخست، هستی ما را ز ما^۱
سه بار تجدید مطلع کرده و سعدی در قصیده‌ای با مطلع :
به هیچ یار مده خاطر و به هیچ دیار   که برّ و بحر فراخ است و آدمی بسیار
یک بار تجدید مطلع کرده است.

توجه: بخش‌هایی نظیر تغزل، تخلص، تجدید مطلع و شریطه تنها در بعضی از قصاید دیده می‌شود.

مَقْطَع : بیت آخر قصیده، مقطع نام دارد؛ پس، بیت «به هر جشن نو...» مقطع قصیده‌ای است که خواندید. مقطع برای شاعر موجب حسن ختام است؛ بنابراین، در انتخاب لفظ و معنی آن منتهای کوشش خود را به کار می‌برد.
معمولاً شاعر، تخلص (نام شعری) خود را در مقطع قصیده می‌آورد.

---

۱ - معنی بیت چنین است : عشق بر بساط بزرگی و شکوه، استوار ایستاد و در اولین دور بازی، تمام هستی ما را از ما گرفت.

قصیده شعری است که مصراع اوّل و مصراع‌های زوج آن هم قافیه‌اند و تعداد ابیات آن از پانزده بیت بیش‌تر است.

قصیده‌های مدحی معمولاً چهار بخش دارند :

الف - تَعَزُّلُ: مقدمه‌ی قصیده است با مضامینی چون عشق، یاد جوانی و وصف طبیعت.

ب - تَخْلُصُ: رابط میان مقدمه و تنه‌ی اصلی قصیده است.

پ - تنه‌ی اصلی: مقصود اصلی شاعر است با محتوایی چون مدح، رثا، پند و اندرز، عرفان، حکمت و ...

ت - شَرِیْطَه و دعا: شامل دعا برای جاودانه بودن ممدوح است و در پایان قصیده و در جواب جملاتی شرطی می‌آید.

مَطَّلَع، بیت اوّل قصیده و مَقْطَع، بیت آخر آن است.

تجدید مطلع: آوردن بیتی مُصَرَّع در اثنای قصیده است برای انتقال از موضوعی به موضوع دیگر و طولانی ساختن قصیده.

تخلّص یا نام شعری شاعر معمولاً در پایان قصیده می‌آید.

رودکی، فرّخی، منوچهری، ناصر خسرو، مسعود سعد، انوری، خاقانی، سعدی، قآنی، ملک الشعراء بهار، مهدی حمیدی، امیری فیروزکوهی و مهرداد اوستا نامداران عرصه‌ی قصیده‌اند.

شیراز، آرامگاه حافظ

غزل

به مژگان سیه کردی هزاران رخنه در دینم
بیا کز چشم بیمارِ هزاران درد بر چینم^۱
الا ای هم‌نشین دل که یارانت برفت از یاد
مرا روزی مباد آن دم که بی یاد تو بنشینم
جهان پیر است و بی‌بنیاد، از این فرهاد کُش فریاد
که کرد افسون و نیرنگش ملول از جان شیرینم
ز تاب‌آتش دوری، شدم غرق‌غرق چون گل
بیار ای باد شب‌گیری نسیمی زان عرق چینم

۱ - درد برچیدن : تیمارداری کردن ؛ درد چشم را از آن خود ساختن یا به تعبیری لطیف‌تر، مستی چشم را برگرفتن و از آن خود ساختن.

جهانِ فانی و باقی، فدای شاهد و ساقی

که سلطانی عالم را طفیلِ عشق می بینم

اگر بر جای من گیری گزیند دوست، حاکم اوست

حرامم باد اگر من جان، به جای دوست بگزینم

صبح الخیر زد بلبل، کجایی ساقیا برخیز

که غوغا می کند در سر، خیال خواب دوشینم

شب رحلت هم از بستر روم در قصر حورالعین

اگر در وقت جان دادن، تو باشی شمع بالینم

حدیث آرزومندی که در این نامه ثبت افتاد

همانا بی غلط باشد که حافظ داد تلقینم

شعری که خواندید، از نظر قافیه همانند قصیده است اما از نظر محتوا و تعداد بیت‌ها با قصیده تفاوت دارد. این قالب که محتوایی عاشقانه دارد و تعداد ابیات آن همواره بیش از پنج بیت است، **غزل** نام دارد. همانند قصیده، بیت آغاز این نوع شعر را «مطلع» و بیت پایانی آن را «مقطع» می‌گوییم. غزل در قرن ششم ه. ق. یا کمی پیش از آن رواج می‌یابد. بدین گونه که تغزل قصابید به صورت قالبی مستقل درمی‌آید و غزل نام می‌گیرد. محتوای غزل در آغاز عاشقانه است؛ یعنی، شاعر در آن از عشق خود به معشوقی زمینی سخن می‌گوید، زیبایی‌های او را می‌ستاید، از وصالش شادمان می‌شود و از غم جدایی او شکوه و شکایت می‌کند اما با ظهور سنایی، شاعر عارف قرن ششم، معشوق زمینی غزل، جای خود را به معشوق آسمانی می‌دهد و غزل عارفانه پدید می‌آید. در غزل عارفانه، شاعران داستان جدایی خویش را از معبود و معشوق راستین بیان می‌کنند. از ماندن در حصار تنگ و وابستگی‌ها می‌نالند و ضمن ستایش رندی و آزادگی و بی‌تعلقی، بزرگ‌ترین مانع رسیدن به حقیقت را خودپرستی می‌دانند. غزل عاشقانه را سعدی و غزل عارفانه را مولانا جلال‌الدین به اوج می‌رسانند اما با ظهور حافظ که سرآمد غزل‌سرایان شعر فارسی است، غزل محتوایی نو می‌یابد؛ یعنی، او

۱ - غزل سه یا چهار بیتی نیز در بعضی از دیوان‌ها دیده می‌شود که به پیروی از استاد همایی آن را «غزل ناتمام» می‌نامیم.

در غزل عارفانه با هنرمندی تمام از مضامین و تشبیهات عاشقانه سود می‌جوید تا آن‌جا که گاه تشخیص عارفانه یا عاشقانه بودن غزل، دشوار می‌گردد. توضیح این‌که در غزل حافظ آن‌که ستایش می‌شود و شاعر بدو عشق و محبت می‌ورزد، هم می‌تواند معبود باشد و هم معشوق یا ممدوح. از مشروطه به بعد، غزل جنبه‌ی اجتماعی به خود می‌گیرد و کسانی چون فرّخی یزدی به سرایش غزل اجتماعی می‌پردازند.

غزل از بدو پیدایی تا پایان قرن یازدهم، قالب رایج و مسلط شعر فارسی است و از آن پس، تا روزگار ما نیز همواره از قالب‌های درجه اول و محبوب شعر فارسی بوده است. شاعران غزل‌سرا معمولاً تخلص (نام شعری) خود را در بیت پایانی غزل می‌آورند.

غزل: شعری است حداقل در پنج بیت که مصراع اول و مصراع‌های زوج آن هم قافیه‌اند. درون مایه‌ی غزل عشق، عرفان یا آمیزه‌ای از این دو است اما از زمان مشروطه، مضامین اجتماعی هم به غزل راه یافته است. غزل از قرن ششم رواج یافته و تا روزگار ما همواره از قالب‌های رایج شعر فارسی بوده است. این گونه شعر در آغاز عاشقانه بوده و با ظهور سنایی برای بیان نکات عرفانی نیز به کار گرفته شده است. مولوی، سعدی، حافظ و صائب غزل‌سرایان برتر گذشته و رهی معیری و شهریار از غزل‌سرایان مشهور معاصرند.

خودآزمایی

- ۱ - قضای مدحی از چه بخش‌هایی تشکیل می‌شود؟
- ۲ - تفاوت اصطلاح «تخلص» در قصیده و غزل را توضیح دهید.
- ۳ - عمده‌ترین مضامین قصیده‌های فارسی را بیان کنید.
- ۴ - قالب قصیده و غزل را از دید محتوا با هم مقایسه کنید.
- ۵ - تفاوت محتوایی غزل‌های سنتی را با غزل‌های پس از مشروطه بنویسید.
- ۶ - با مراجعه به کتاب ادبیات سال دوم شعر «باغ عشق» و «در کوچه‌سار شب» را از دید قالب

قطعه

گلی خوش‌بوی در حَمّامِ روزی   رسید از دست مخدومی به دستم
 بدو گفتم که مشکی یا عبیری؟   که از بوی دلاویز تو مستم؟
 بگفتا من گلی ناچیز بودم   ولیکن مدّتی با گُل نشستم
 کمال هم‌نشین بر من اثر کرد   وگرنه من همان خاکم که هستم

«سعدی»

به قافیه‌های شعری که خواندید، دقت کنید؛ این شعر از نظر قافیه با قصیده چه تفاوتی دارد؟ چنان که می‌بینید، قافیه تنها در پایان مصراع‌های زوج آن آمده است. درون مایه‌ی شعری که خواندید، چیست؟ آیا در شعر به مطالب مختلفی اشاره شده است؟ شعر از آغاز تا پایان درباره‌ی «تأثیر هم‌نشین نیکو» سخن می‌گوید؛ یعنی، وحدت موضوع دارد. شعری را که معمولاً قافیه‌هایی این گونه داشته باشد و در آن درباره‌ی یک موضوع خاص سخن گفته شود، **قطعه** می‌نامیم. ابیات قطعه حداقل «دو بیت» است و قافیه‌ها معمولاً در پایان مصراع‌های زوج می‌آید^۱.

نام‌گذاری قطعه به این نام بدان سبب است که گویا پاره‌ای از میان یک قصیده است. پیدایش قطعه به آغاز شعر فارسی باز می‌گردد؛ زیرا در شعر رودکی، پدر شعر فارسی، قطعات زیبایی یافته می‌شود. پس از او این نوع شعر، میدان طبع آزمایی بسیاری از شاعران بوده است. درون مایه‌ی قطعه معمولاً **اخلاقی، تعلیمی، حکایت، شکایت، مدح، هجو، تقاضا** و ... است. قطعه در دیوان شعر بسیاری از شاعران دیده می‌شود اما شاعرانی که به قطعه‌سرایی شهرت یافته‌اند، عبارت‌اند از: **انوری** (قرن ششم)، **ابن یمین** (قرن هشتم) و **پروین اعتصامی** (قرن چهاردهم).

۱ - یادآوری: قطعه‌ی مصرع نیز در دیوان سنایی و ابن یمین دیده می‌شود.

قطعه: شعری است حداقل در دو بیت که معمولاً مطلع آن مُصَرَّع نیست و مصرع‌های زوج آن هم قافیه‌اند. قطعه وحدت موضوع دارد و موضوع آن معمولاً مطالب اخلاقی، اجتماعی، تعلیمی، مدح و هجو است. این نوع شعر، در تمام دوره‌ها در شعر فارسی رواج داشته است. انوری (قرن ۶)، ابن یمن (قرن ۸)، و پروین اعتصامی (قرن ۱۴) از قطعه‌سرایان مشهورند.

ترجیع بند

وَه وَه که شمایلِت چه نیکوست
 هر سرو سهی که بر لب جوست
 که فرق کند که ماه یا اوست؟
 نه باغ ارم که باغ مینوست
 در گردن دیده‌ی بلاجوست
 کاندِر پی او مرو که بدخوست
 این شرط وفا بُود که بی دوست

ای سرو بلنَدِ قامت دوست
 در پای لطافت تو میراد
 مه پاره به بام اگر برآید
 آن خرمن گل، نه گل که باغ است
 خون دل عاشقان مشتاق
 بسیار ملامتم بکردند
 ای سخت دلان سست پیمان

بنشینم و صبر پیش گیرم
 دنباله‌ی کار خویش گیرم

چشمت به کرشمه، چشم‌بندی
کز چشم بدت رسد گزندی
در تو رسد آه دردمندی
بر روی چو آتشت سپندی
عاقل نشود به هیچ‌بندی
زیباست ولی نه هر بلندی
من بعد بر آن سرم که چندی

بنشینم و صبر پیش گیرم

دنباله‌ی کار خویش گیرم

یا سبزه به گرد چشمه‌ی نوش
من سرو ندیده‌ام، قباپوش
می‌آیی و می‌روم من از هوش
پسته، دهن تو گفت: خاموش
بنشین و صبور باش و مخروش
عیبم مکن آر برآورم جوش
وانگه به ضرورت از بن گوش

بنشینم و صبر پیش گیرم

دنباله‌ی کار خویش گیرم

شعری که خواندید، از چند بخش پدید آمده است و این بخش‌ها چگونه به هم پیوسته‌اند؟ این شعر از سه بخش پدید آمده و بیت مُصرَع یک‌سانی با قافیه‌ای مستقل آن‌ها را به هم پیوسته است. شما پیش از این با قصیده و غزل آشنا شده‌اید، هر یک از بخش‌های شعری که خواندید، از نظر قافیه، محتوا و تعداد ابیات همانند یا مشابه کدام یک از آن دو است؟

حق با شماست. هر یک از بخش‌هایی که خواندید، یک غزل است؛ چرا که مصراع اوّل و مصراع‌های زوج آن هم قافیه‌اند و محتوایی عاشقانه دارد. این نوع شعر را **ترجیع‌بند**

می‌گوییم. ترجیع‌بند غزل‌هایی است با قافیه‌های مختلف که بیت یک‌سان مُصرَعی با قافیه‌ای مستقل آن‌ها را به هم وصل می‌کند. به هر یک از غزل‌ها **خانه** یا **رشته** و به بیت تکراری **ترجیع** یا **برگردان** می‌گوییم.

ترجیع‌بند از قالب‌های خاصّ شعر فارسی است و قدیمی‌ترین نمونه‌ی آن را فرّخی سیستانی سروده که مطلع آن چنین است:

ز باغ ای باغبان ما را همی بوی بهار آید   کلید باغ ما را ده که فردامان به کار آید
درون مایه‌ی ترجیع‌بندهای معروف فارسی **مدح** و **ستایش** و **عشق** و **عرفان** است.

زیباترین ترجیع‌بندهای شعر فارسی از سعدی و هاتف اصفهانی است که اولی عاشقانه و دومی عارفانه سروده است. ترجیع‌بندی که در آغاز درس آمده، بندهایی از ترجیع‌بند سعدی است.

ترجیع‌بند: غزل‌هایی است هم‌وزن با قافیه‌هایی متفاوت که بیت یک‌سان مُصرَعی آن‌ها را به هم می‌پیوندد. به هر غزل یک «خانه» و به بیت تکراری «ترجیع» می‌گویند.

ترجیع‌بند خاصّ شعر فارسی است و درون مایه‌هایی چون، مدح، عشق و عرفان دارد.

قدیم‌ترین ترجیع‌بند از فرّخی سیستانی و زیباترین آن‌ها از سعدی (قرن ۷) و هاتف اصفهانی است.

یکی از شرط‌های زیبایی ترجیع‌بند آن است که بیت آخر هر خانه با بیت ترجیع (برگردان) آن، از نظر معنی مناسبتی تمام داشته باشد.

ترکیب بند

باز این چه شورش است که در خلق عالم است
باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است
باز این چه رستخیز عظیم است کز زمین
بی نفخ صور، خاسته تا عرش اعظم است
گویا طلوع می کند از مغرب آفتاب
کاشوب در تمامی ذرات عالم است
گر خوانمش قیامت دنیا، بعید نیست
این رستخیزِ عام که نامش محرم است
دربارگاه قدس که جای ملال نیست
سرهای قدسیان همه بر زانوی غم است
جن و ملک بر آدمیان نوحه می کنند
گویا عزای اشرف اولاد آدم است
خورشید آسمان و زمین، نور مشرقین
پرورده‌ی کنار رسول خدا، حسین
کاش آن زمان سُرَادِقِ^۱ گردون نگون شدی
وین خرگه بلند ستون، بی ستون شدی
کاش آن زمان در آمدی از کوه تا به کوه
سیل سیه که روی زمین قیرگون شدی

۱ - سُرَادِق : سراپرده، خیمه‌ی بزرگ

کاش آن زمان که پیکر او شد درون خاک
جان جهانیان همه از تن برون شدی
کاش آن زمان که کشتی آل نبی شکست
عالم تمام غرقه‌ی دریای خون شدی
این انتقام اگر نفتادی به روز حشر
با این عمل، معامله‌ی دهر چون شدی

آل نبی چو دست تظلم برآورند
ارکان عرش را به تلاطم درآورند

روزی که شد به نیزه، سر آن بزرگوار
خورشید سر برهنه برآمد ز کوهسار
موجی به جنبش آمد و برخاست کوه کوه
ابری به بارش آمد و بگریست زار زار
عرش آن چنان به لرزه درآمد که چرخ نیز
افتاد در گمان که قیامت شد آشکار
جمعی که پاس محملشان داشت جبرئیل

گشتند بی‌عماری و محمل، شتر سوار

وانگه ز کوفه، خیل آلم رو به شام کرد
نوعی که عقل گفت: قیامت قیام کرد

شعری را که خواندید با ترجیع‌بندهای درس قبل مقایسه کنید؛ چه تفاوتی با هم دارند؟ بیت مصرعی که در میان بخش‌های این شعر آمده، متفاوت و نامکرر است. فرق اساسی این شعر با ترجیع‌بند همین است. درون مایه‌ی بخش‌ها تقریباً همانند ترجیع‌بند است؛ یعنی: مضامینی از قبیل رثا، مدح و عشق را دربردارد.

این شعر از نظر قافیه با ترجیع‌بند فرقی ندارد و مانند آن، از بخش‌های مختلف پدید آمده است. شمار بخش‌ها نامعین و به اختیار شاعر است.

این نوع شعر را **ترکیب بند** گویند. قدیمی‌ترین ترکیب بند از قطران تبریزی، شاعر قرن پنجم ه. ق. است.

جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، وحشی بافقی و محتشم کاشانی نیز از سرایندگان بنام ترکیب بند به شمار می‌روند. بخش‌هایی از ترکیب بند محتشم کاشانی را در آغاز درس خواندید.

ترکیب بند: شعری است چند بخشی که هر بخش آن از نظر قافیه و درون مایه همانند قصیده یا غزل است. این بخش‌ها را بیت مصرع متفاوت و نامکرری به هم می‌پیوندند. قدیم‌ترین ترکیب بند از قطران تبریزی است. جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، محتشم کاشانی و وحشی بافقی از سرایندگان مشهور این قالب‌اند.

خودآزمایی

- ۱ - علت نام‌گذاری قطعه را بنویسید.
- ۲ - موضوع‌های رایج قالب قطعه را بیان کنید.
- ۳ - شعر «متاع جوانی» ادبیات سال اول را از دید قالب و موضوع بررسی کنید.
- ۴ - تفاوت قالب ترجیع بند با قالب غزل را توضیح دهید.
- ۵ - قالب ترکیب بند چه تفاوتی با قالب ترجیع بند دارد؟

درس ۵

مَسْمَطٌ

خیزید و خز آرید که هنگام **خزان** است
باد خنک از جانب خوارزم **وزان** است
آن برگ رزان بین که بر آن شاخ **رزان** است
گویی به مَثَل پیرهن رنگ **رزان** است
دهقان به تعجّب سرانگشت **گزان** است
کاندر چمن و باغ، نه گل ماند و نه **گلنار**

* * *

طاووس بهاری را دنبال **بکنند**
پَرش ببریدند و به کنجی **بفکنند**
خسته به میان باغ، به زاریش **پسندند**
با او نه نشینند و نه گویند و نه **خندند**
وین پرنگارینش بر او باز **نبنند**
تا آذر مه بگذرد، آید سپس **آزار**

«منوچهری»

شعری که خواندید، از چند بخش پدید آمده است؟
آیا قافیه‌ی هر دو بخش آن یکی است؟
شمار مصراع‌ها در هر بخش چگونه است؟
به آخرین مصراع هر بخش توجه کنید؛ آیا قافیه‌ی آن‌ها با هم تفاوت دارد؟
شعری که خواندید، از دو بخش پدید آمده است و هر بخش آن قافیه‌ای مستقل دارد.
همه‌ی مصراع‌های یک بخش به جز مصراع آخر هم قافیه‌اند. شمار مصراع‌های هر بخش با

بخش‌های دیگر متساوی است و معمولاً هر بخش سه تا شش مصراع دارد. مصراع آخر تمام بندها هم قافیه است. این گونه شعر را **مسمط** می‌نامند.

در مسمط، هر بخش را یک **رشته** و مصراع آخر را **بند** گویند. بند، حلقه‌ی ارتباط همه‌ی رشته‌ها به یک‌دیگر است. شمار رشته‌های مسمط نامعین و به اختیار شاعر است. بنیان‌گذار مسمط «منوچهری دامغانی»، شاعر قرن پنجم است و از زمان او به بعد، این گونه شعر کم و بیش در دوره‌های مختلف مورد توجه شاعران قرار گرفته است. درون مایه‌ی مسمط غالباً **تغزل و مدح، اشعار سیاسی، ملی و میهنی** است. منوچهری و قآنی شاعران برگزیده در عرصه‌ی مسمط سرایی‌اند.

رشته‌هایی از یک مسمط قآنی، شاعر قرن سیزدهم

بنفشه رسته از زمین به طرف جویبارها   و یا گسسته حورعین، ز زلف خویش تارها
زسنگ اگر ندیده‌ای چه سان جهد شرارها   به برگ‌های لاله بین، میان لاله‌زارها
که چون شراره می‌جهد ز سنگ کوهسارها^۱

* * *

در این بهار هر کسی هوای راغ دارد   به یاد باغ طلعتی، هوای باغ دارد
به تیره شب ز جام می، به کف آیاغ^۲ دارد   همین دل من است و بس که درد و داغ دارد
جگر چو لاله پرز خون، ز عشق گلعدارها

* * *

مسمط تضمینی

من ندانستم از اوّل که تو بی مهر و وفایی   عهد نابستن از آن به که ببندی و نیایی
دوستان عیب کنندم که چرا دل به تو دادم   باید اوّل به تو گفتن که چنین خوب چرایی
دو بیتی‌ای که خواندید، بیت‌های اوّل و دوّم غزلی است که پیش از این با آن آشنا

۱- مصراع‌های این بند تماماً قافیه‌ای یک‌سان دارند و مصراع آخر در بندهای بعدی، قافیه‌ای همانند بند اوّل دارد.

۲- آیاغ: جام و پیاله‌ی شراب

شده‌اید. اینک به مسمطی از استاد شهریار توجّه کنید.
 ای که از کلک هنر، نقش دل انگیز خدایی   حیف باشد مه من، کاین همه از مهر جدایی
 گفته بودی جگرم خون نکنی باز کجایی   «من ندانستم از اول که تویی مهر و وفایی
 عهد نابستن از آن به که ببندی و نیایی»

مدعی طعنه زند در غم عشق تو زیادم   وین نداند که من از بهر غم عشق تو زادم
 نغمه‌ی بلبل شیراز نرفته است زیادم   «دوستان عیب کندم که چرا دل به تو دادم
 باید اول به تو گفتن که چنین خوب چرایی»

چنان که می‌بینید، از این مسمط پنج مصراع، دو مصراع آخر هر رشته بیتی از غزل سعدی است. این گونه مسمط را «مسمط تضمینی» گویند. یکی از زیباترین و مشهورترین مسمط‌های تضمینی شعر فارسی، سروده‌ی شیخ بهایی (شاعر قرن دهم ه. ق.) است که بند نخستین آن چنین است:

تا کی به تمنای وصال تو یگانه   اشکم شود از هر مژه چون سیل روانه
 خواهد به سرآید شب هجران تو یانه؟   «ای تیر غمت را دل عشاق نشانه
 جمعی به تو مشغول و تو غایب زمیانه»^۱

مسمط: شعری است که از رشته‌های گوناگون پدید می‌آید. قافیه‌ی رشته‌ها متفاوت است و در هر رشته همه‌ی مصراع‌ها به جز مصراع آخر هم قافیه‌اند. مصراع آخر هر رشته را بند گویند. این مصراع که در تمام رشته‌ها هم قافیه است، حلقه‌ی ارتباط تمام رشته‌هاست. درون مایه‌ی مسمط تقریباً همانند قصیده و بنیان‌گذار آن منوچهری دامغانی است. قآنی، شاعر قرن سیزدهم، نیز مسمط‌های زیبایی سروده است. مسمط تضمینی، مسمطی است که بند آن در هر رشته، به ترتیب مصراع دوم بیت‌های یک غزل است؛ یعنی شاعر بیت‌های یک غزل را به ترتیب در پایان رشته‌های مسمط می‌آورد و تعداد رشته‌ها، تابع تعداد بیت‌های غزل است.

۱- این مسمط، تضمین غزل معروف خیالی بخارایی (شاعر قرن نهم ه. ق.) است.

مثنوی

دریای زجوش نانشسته
چون او همه، واقعه رسیده
رفتی به طواف کوی آن ماه
با هیچ سخن نداشت میلی
نشودی و پاسخش ندادی
با باد صبا خطاب کردی
در دامن زلف لیلی آویز
برخاک ره اوفتاده‌ی توست
با خاک زمین غم تو گوید
پروانه‌ی خویش را مرنجان
هم مرهم و هم جراح است دل
از وی قدری به من رسانی
«نظامی»

مجنون غریب دل شکسته
یاری دو سه داشت دل رمیده
با آن دو سه یار هر سحرگاه
بیرون ز حساب نام لیلی
هر کس که جز این سخن گشادی
وانگه مژه را پر آب کردی
کای باد صبا به صبح برخیز
گو آن که به باد داده‌ی توست
از باد صبادم تو جوید
ای شمع نهان خانه‌ی جان
ای درد و غم تو راحت دل
قند است لب تو، گرتوانی

شعری که خواندید، از داستان لیلی و مجنون نظامی انتخاب شده است. به پایان بیت‌ها بنگرید؛ آیا قافیه‌ی آن‌ها یک‌سان است؟ بیت‌ها قافیه‌های مستقل دارند اما هر بیت مُصرَع است؛ یعنی، دو قافیه‌ی یک‌سان دارد. شعرهای این گونه را «مثنوی» می‌نامیم. **مثنوی مناسب‌ترین قالب برای بیان داستان‌ها و مطالب طولانی است؛** زیرا قافیه‌ی هر بیت مستقل است و شاعر می‌تواند پس از چند بیت، از قافیه‌ی قبلی نیز استفاده کند. مثنوی از قدیم‌ترین قالب‌های شعر فارسی و خاص‌ترین زبان فارسی است و در همه‌ی ادوار از آن استفاده می‌شده است. «کلیله و دمنه‌ی منظوم رودکی» و «آفرین نامه»ی ابوشکور بلخی از اولین مثنوی‌های شعر فارسی دری است.

درون مایه‌ی مثنوی

مثنوی‌های زبان فارسی از نظر محتوا متفاوت‌اند؛ از این رو آن‌ها را به چهار دسته

اثر محمدباقر آقامیری

تقسیم کرده اند :

- ۱ - حماسی و تاریخی، مانند : شاهنامه‌ی فردوسی و اسکندرنامه‌ی نظامی گنجه‌ای.
- ۲ - اخلاقی و تعلیمی، مانند : بوستان سعدی.
- ۳ - عاشقانه و بزمی، مانند : خسرو و شیرین نظامی و ویس و رامین فخرالدین اسعد.
- ۴ - عارفانه، مانند : مثنوی مولوی، حدیقه الحقیقه‌ی سنایی و منطق الطیر عطار.

مثنوی: شعری است با بیت‌های مُصَرَّع که هر بیت قافیه‌ای مستقل دارد، خاصّ ایرانیان و فارسی‌زبانان است و از آغاز شعر فارسی تا حال مورد توجه بوده است. درون مایه‌ی مثنوی، حماسی، اخلاقی، عاشقانه و عارفانه است و قالب آن، مناسب‌ترین قالب برای بیان مطالب طولانی است. فردوسی، سعدی، نظامی، عطار، مولوی و... از مثنوی سرایان بنام‌اند.

خودآزمایی

- ۱ - «رشته» در ترجیع‌بند چه تفاوتی با رشته در قالب مسمط دارد؟
- ۲ - پدیدآورنده‌ی قالب مسمط کیست؟
- ۳ - قالب مسمط تضمینی را توضیح دهید.
- ۴ - کدام قالب برای بیان داستان‌ها و مطالب طولانی مناسب‌تر است چرا؟
- ۵ - انواع مثنوی از دید محتوا را بنویسید.
- ۶ - شعر «با تو یاد هیچ کس نبود روا» و «مرغ گرفتار» از ادبیات سال اول را از دید قالب و محتوا با هم مقایسه کنید.

نیشابور، آرامگاه خیتام

رباعی

تا بر گل و سبزه تکیه جایی بزنیم
آخر کم از آن که دست و پای بزنیم
«عطار»

وقت است که در بر آشنایی بزنیم
زان پیش که دست و پا فروبندد مرگ

* * *

یا این ره دور را رسیدن بودی
چون سبزه امید بر دمیدن بودی
«خیّام»

ای کاش که جای آرمیدن بودی
کاش از پس صد هزار سال از دل خاک

* * *

زین تجربه دیده‌ای، خرد پروردی
بر دامن همت ننشیند گردی
«بابا افضل کاشانی»

مردی باید، بلند همت مردی
کاو را به تصرف اندر این عالم خاک

هر یک از شعرهایی که خواندید، «رباعی» است؛ زیرا تعداد مصراع‌های هر یک از آن‌ها همواره چهارتاست.

به رباعی اول دقت کنید؛ قافیه‌ی آن چگونه است؟ مصراع اول، دوم و چهارم رباعی هم قافیه‌اند و مصراع سوم، در شعر برخی از دوره‌ها بی‌قافیه است. رباعی در زبان فارسی به وزن‌های مختلفی سروده شده است. پیام اصلی شاعر، معمولاً در مصراع آخر رباعی می‌آید و سه مصراع دیگر مقدمه‌ی سخن شاعر است.

رباعی قالبی ایرانی است و از زمان رودکی تا حال در شعر فارسی رواج داشته است. درون مایه‌ی این نوع شعر بیش‌تر **عشق**، **عرفان** و **فلسفه** بوده است.

خیّام، شاعر قرن پنجم، بهترین رباعی سرای شعر فارسی است و پس از او می‌توان از عطار، مولوی و بابا افضل کاشانی نام برد.

رباعی از مناسب‌ترین قالب‌ها برای **ثبت لحظه‌های زودگذر شاعرانه** است.^۱

---

۱ - «نُزْهُةُ الْمَجَالِسِ» تألیف جمال خلیل شروانی که به کوشش دکتر محمد امین رباحی چاپ شده، گنجینه‌ی ارزشمندی است که حدود چهار هزار رباعی را دربر می‌گیرد. دانش‌آموزان برای آشنایی بیش‌تر با «رباعی» می‌توانند به این کتاب مراجعه کنند.

رباعی: شعری چهار مصراعی است که مصراع سوم آن معمولاً قافیه ندارد. درون مایه‌ی رباعی بیش‌تر عارفانه، عاشقانه یا فلسفی است. این نوع شعر مناسب‌ترین قالب برای ثبت لحظه‌های کوتاه شاعرانه است و در همه‌ی دوره‌ها رواج داشته است. رباعی قالبی خاص زبان فارسی است و خیّام، عطار، مولوی و بابا افضل سراینده‌گان نامدار رباعی‌اند.

دوبیتی

به دریا بنگرم دریا ته وینم
 نشان از قامت رعنا ته وینم

* * *

که سر پیوسته در پای ته دیرند
 که اندر دل تمنّای ته دیرند

* * *

هوای دیگری اندر سرم نیست
 تمنّای دگر جز دلبرم نیست

«بابا طاهر»

به صحرا بنگرم، صحرا ته وینم
 به هر جا بنگرم کوه و در و دشت

خوشا آنون که سودای ته دیرند
 به دل دیرم تمنّای کسانای

ته دوری از برم دل در برم نیست
 به جان دلبرم کز هر دو عالم

به هر یک از شعرهایی که خواندید، «دوبیتی» می‌گویند؛ زیرا همیشه شامل دو بیت است. قافیه‌ی دوبیتی چگونه است؟ آیا با رباعی تفاوت دارد؟ قافیه‌ی دوبیتی در پایان مصراع اول، دوم و چهارم می‌آید؛ یعنی، همانند رباعی است و از نظر قافیه با آن فرقی ندارد. دوبیتی اول این درس را از نظر وزن با رباعی اول درس پیشین مقایسه کنید. چه نتیجه‌ای می‌گیرید؟ اگر با دقت به یک رباعی و یک دوبیتی گوش دهیم، درمی‌یابیم که «وزن»

آن‌ها با هم تفاوت دارد و تنها راه شناخت دوبیتی از رباعی نیز توجه به وزن آن‌ها است. توجه: اگر نتوانستید از طریق وزن که گوش شما آن را احساس می‌کند دوبیتی را از رباعی باز شناسید، بدانید که دوبیتی با یک «هجای کوتاه» و رباعی با یک «هجای بلند» آغاز می‌شود. مقصود این است که اگر کلمه‌ی اول هر دوبیتی را بخش کنید، بخش اول آن کلمه، یک صامت با یک مصوت کوتاه خواهد بود. برای نمونه، مصرع «خوشا آنون که سودای ته دیزند» را در نظر بگیرید. واژه‌ی اول این مصرع «خوشا» است. خوشا را بخش کنید؛ «خ» و «شا» دو بخش یا دو هجای این واژه‌اند. بخش اول «خ» است که یک صامت (خ) + یک مصوت کوتاه (ا) است.

دوبیتی را در فارسی «ترانه» هم می‌گویند.

درون مایه‌ی دوبیتی **عاشقانه** و **عارفانه** است. گوینده‌ی بسیاری از دوبیتی‌ها نامعلوم است. باباطاهر همدانی، شاعر عارف قرن پنجم و فایز دشتستانی، شاعر عهد قاجار، مشهورترین دوبیتی‌سرایان‌اند.

دوبیتی رایج‌ترین قالب شعری در نزد روستاییان با ذوق و خوش لهجه است. برای آشنایی بیشتر، چند دوبیتی از فایز دشتستانی را با هم می‌خوانیم.

تو از من بی‌خبر من از تو بی‌تاب	نمی‌آیی مرا یک شب تو در خواب
یقین، حال دل فایز ندانی	لب من تشنه و لعل تو سیراب

* * *

اگر صد تیر ناز از دلبر آید	مکن باور که آه از دل برآید
پس از صدسال بعد از مرگ فایز	هنوز آواز دلبر دلبر آید

* * *

دل‌م را جز تو کس دلبر نباشد	به جز شور توأم در سر نباشد
دل فایز تو عمداً می‌کُنی تنگ	که تا جای کس دیگر نباشد

دوبیتی: شعری است مشتمل بر دوبیت که گاه مصراع سوّم آن قافیه ندارد. بیش‌تر درون‌مایه‌ای عاشقانه و عارفانه دارد و رایج‌ترین قالب در میان روستاییان است. باباطاهر و فایز معروف‌ترین شاعران دوبیتی‌گو هستند. دوبیتی وزنی خاص دارد و از این نظر با رباعی متفاوت است.

چهارپاره

به نرمی بر سر کارون همی رفت
ز دامان افق بیرون همی رفت

*

شکوه دیگر و راز دگر داشت
تو پنداری که پاورچین گذر داشت

*

بلم آرام چون قویی، سبکبار
به نخلستان ساحل، قرص خورشید

شفق بازی کنان در جنبش باد
به دشت پرشقایق، باد سرمست

جوان پارو زنان بر سینه‌ی موج
صدا سرداده مسکین در ره باد
بلم می‌راند و جانش در بلم بود
گرفتار دل و بیمار غم بود...
«فریدون توللی»

به شعری که خواندید، دقت کنید؛ این شعر شامل دوبیتی‌هایی است با قافیه‌های متفاوت که از نظر معنی با هم ارتباط دارند. به این نوع شعر **چهارپاره** گویند. در رایج‌ترین شکل چهارپاره فقط مصراع‌های زوج هم قافیه‌اند. البته قافیه به صورت‌های دیگری هم در این نوع شعر به کار رفته است. چهارپاره در وزن آزاد است. این قالب پس از مشروطیت در ایران رواج یافت و تلاشی بود در جهت ایجاد یک قالب نو که درون مایه‌ی تازه‌ای داشته باشد. درون مایه‌ی چهارپاره بیش‌تر **اجتماعی** و **غنائی** است. فریدون توللی، پرویز خانلری و فریدون مشیری از چهارپاره سرایان بنام‌اند.

چهارپاره : شعری است شامل چند دوبیتی با قافیه‌های مختلف که از نظر معنی با هم ارتباط دارند. در چهارپاره معمولاً مصراع‌های زوج هم قافیه‌اند. این نوع شعر در روزگار معاصر پدیدآمده و به وزن‌هایی غیر از وزن دوبیتی نیز سروده شده است. توللی، خانلری و مشیری از سرایندهگان چهارپاره‌اند.

خودآزمایی

- ۱- قالب رباعی چه خصوصیتی دارد؟
- ۲- چگونه تشخیص قالب رباعی از دوبیتی را بنویسید.
- ۳- چهارپاره چگونه قالبی است؟
- ۴- قالب چهارپاره از چه هنگام و با چه هدفی رواج یافت؟
- ۵- چهارپاره از نظر محتوا معمولاً چه تفاوتی با دوبیتی و رباعی دارد؟
- ۶- شعر «در امواج سند» ادبیات سال اول را از دید قالب و محتوا بررسی کنید.

مُسْتَزَاد

پادشاست	هر که گدای در مُشکوی ^۱ توست
چون گداست	شَه که به همسایگی کوی توست
یا بهشت	باغ جهان موسم اردیبهشت
بی صفاست	گر نه ثناخوان گل روی توست
یا شنفت	نرگس گلزار جنان هر که گفت
بی حیاست	این که چو چشمان بی آهوی توست
خاسته	سرو شنیدم که قد آراسته
بَد اداست	مدعی قامت دلجوی توست
درد من	رحم کن ای دیده رخ زرد من
بی دواست	گر نه امیدیش به داروی توست

«مهدی اخوان ثالث»

به شعری که خواندید، دقت کنید. همان طور که می بینید، در پایان هر مصراع آن کلمه یا کلماتی افزوده شده است. این نوع شعر را به سبب همین بخش های اضافی، «مُسْتَزَاد» گویند. کلمه یا کلمه های اضافه شده معنی مصراع را کامل می کنند. این افزوده ها همه وزنی یکسان دارند و با مصراع قبل از خود نیز هم وزن اند. با افزودن واژه یا واژه هایی به پایان مصراع های قطعه، رباعی و غزل می توان مُسْتَزَاد سرود. **قدیمی ترین مُسْتَزَاد در دیوان مسعود سعد آمده است.**

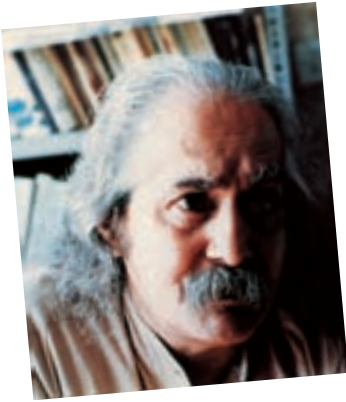
۱ - مُشکوی: قصر، کاخ

ای کامگار سلطان، انصاف تو به کیهان
مسعود شهریاری، خورشید نامداری
ای اوج چرخ جایت، گیتی زروی و رایت
گشته عیان
اندر جهان
چون بوستان

مستزاد زیبایی منسوب به مولوی به دست ما رسیده و در عصر مشروطه نیز این قالب در شعر نسیم شمال، بهار و ادیب الممالک فراهانی رواجی خاص داشته است. درون مایه‌ی مستزاد می‌تواند مدح، عشق، عرفان، مسائل اجتماعی و میهنی باشد. اهمیت مستزاد از آن روست که احتمالاً از منابع الهام نیما در کوتاه و بلند کردن مصراع‌های شعر نو بوده است؛ زیرا این قالب، تنها قالب شعر سنتی است که مصراع‌های آن با هم مساوی نیستند.

مستزاد: شعری است که به آخر هر مصراع آن کلمه یا کلماتی افزوده شود. افزوده‌ها معنی مصراع قبل یا بعد خود را تکمیل می‌کنند. قدیمی‌ترین مستزادها از قرن پنجم ه. ق. پدید آمده‌اند و این نوع شعر در دوره‌های بعد کم و بیش مورد توجه شاعران بوده است. اهمیت مستزاد از آن روست که در پیدایش شعر نیمایی اثر داشته است.

شعر نیمایی

سلامت را نمی خواهند پاسخ گفت
سرها در گریبان است
کسی سر بر نیارد کرد پاسخ گفتن و دیدار یاران را
نگه جز پیش پا را دید، نتواند
که ره تاریک و لغزان است
وگر دست محبت سوی کس یازی
به اکراه آورد دست از بغل بیرون
که سرما سخت سوزان است
نفس کز گرمگاه سینه می آید برون، ابری شود تاریک
چو دیوار ایستد در پیش چشمانت
نفس کاین است، پس دیگر چه داری چشم
ز چشم دوستان دور یا نزدیک؟ ...
مسیحای جوان مرد من! ای ترسای پیر پیرهن چرکین
هوا بس ناجوان مردانه سرد است... آی
دمت گرم و سرت خوش باد
سلامم را تو پاسخ گوی، در بگشای ...

«مهدی اخوان ثالث»

به مصراع اول تا سوم شعری که خواندید، دقت کنید؛ آیا مصراع‌ها از نظر طول مساوی‌اند؟ چنان که می‌بینید، این شعر برخلاف شعرهایی که پیش از این با آن‌ها آشنا شده‌اید، از مصراع‌هایی هم اندازه پدید نیامده است. مقصود از مصراع‌های هم اندازه، مصراع‌هایی است که شمار هجاها در آن‌ها یک‌سان است. قالب‌هایی را که پیش از این با آن‌ها آشنا شده‌اید «شعر سنتی» می‌خوانند و شعری که نمونه‌ای از آن در آغاز درس آمده «شعر نیمایی» است.

بار دیگر مصراع اول تا سوم را بخوانید. آیا قافیه‌ای در پایان آن‌ها آمده است؟ قافیه در شعر نیمایی برخلاف شعر سنتی الزامی نیست؛ بنابراین، شاعر هر جا که بیان خود را نیازمند واژه‌های هم قافیه می‌بیند، از آن استفاده می‌کند. برای نمونه، در شعری که خواندید به پایان مصراع‌های دوم، پنجم و هشتم دقت کنید. واژه‌های «گریبان، لغزان و سوزان» کلمات قافیه‌اند و ظهور آن‌ها در شعر کاملاً طبیعی و به دور از تصنع است. در این شعر، ردیف نیز حالتی همانند قافیه دارد؛ یعنی، هر جا شاعر احساس کند که بدان نیاز دارد، در پی قافیه از آن استفاده می‌کند؛ مانند واژه‌ی «است» بعد از کلمات گریبان، لغزان و سوزان. شعر نیمایی مانند شعر سنتی موزون است؛ یعنی، وزن و آهنگ آن با گوش احساس می‌شود اما در این نوع شعر به سبب آن که مصراع‌ها از نظر امتداد برابر نیستند و وجود قافیه نیز الزامی نیست، دریافت و احساس وزن به دقت بیش‌تری نیاز دارد.

مضمون شعر نیمایی مبتنی بر تجربه‌ی شخصی شاعر است؛ یعنی، شاعر حق دارد از هر اندیشه‌ای - اعم از غنایی، فلسفی، اجتماعی، سیاسی و... - سخن بگوید؛ به شرط آن که سخن برخاسته از احساس وی باشد. عمده‌ترین درون مایه‌های شعر نیمایی **عشق، سیاست و اجتماع** است.

مبتکر و پدیدآورنده‌ی شعر نیمایی، علی‌اسفندیاری مشهور به «نیمایوشیج» است که با انتشار شعر «افسانه» در سال ۱۳۰۱ ه. ش. اولین گام جدی را در این راه برداشت. شعر نیمایی با وجود مخالفت‌ها، توانست در زبان فارسی جای خویش را باز کند و اکنون پس از هفتاد سال، در کنار شعر هزارساله‌ی سنتی دارای نمونه‌هایی پایدار و ماندگار است. نیمایوشیج، مهدی اخوان ثالث، فروغ فرخزاد و سهراب سپهری از برگزیدگان شعر نیمایی‌اند.

نمونه‌هایی از شعر نیما و پیروان او

از نیما یوشیج

می تراود مهتاب
می درخشد شب تاب
نیست یک دم شکند خواب به چشم کس ولیک
غم این خفته ی چند
خواب در چشم ترم می شکند.
نگران با من استاده سحر
صبح می خواهد از من
کز مبارک دم او آورم این قوم به جان باخته را بلکه خبر
در جگر، لیکن خاری
از ره این سفرم می شکند.

از فروغ فرخزاد

آن روزها رفتند
آن روزهای خوب
آن روزهای سالم سرشار
آن آسمان‌های پر از پولک
آن شاخساران پر از گیلان
آن خانه‌های تکیه داده در حفاظ سبز پیچک‌ها به یک‌دیگر
آن بام‌های بادبادک‌های بازیگوش
آن کوچه‌های گیج از عطر اقاقی‌ها

از سهراب سپهری

آب را گل نکنیم
در فرودست انگار، کفتری می خورد آب
یا که در بیشه‌ی دور، سیره‌ای پَر می شوید
یا در آبادی، کوزه‌ای پُر می گردد
آب را گل نکنیم
شاید این آب روان می رود پای سپیداری، تا فرو شوید اندوه دلی.

شعر نیمایی: شعری است با مصراع‌های کوتاه و بلند که در آن قافیه الزامی نیست. درون مایه‌ی شعر نیمایی احساسات و تجربه‌های فردی، عشق، سیاست و... است.
بنیان‌گذار این گونه شعر، نیمایوشیج است. مهدی اخوان ثالث، فروغ فرخزاد و سهراب سپهری از برگزیدگان شعر نیمایی اند.

خودآزمایی

- ۱- قالب مستزاد چگونه پدید می‌آید؟
- ۲- اهمیت قالب مستزاد در چیست، چرا؟
- ۳- وزن و قافیه در شعر سنتی و نیمایی چه جایگاهی دارد؟
- ۴- در مورد مضمون شعر نیمایی توضیح دهید.
- ۵- شعر «همای رحمت» و «بشت دریاها» از ادبیات سال دوم را از نظر قالب و درونمایه با هم مقایسه کنید.

بخش سوم

بیان

درس ۸

تشبیه

(۱) **دانا** چو **طبله‌ی عطار** است خاموش و هنر‌نمای.

«گلستان سعدی»

(۲) **بلم آرام چون** قویی، سبک‌بار

به نر می بر سر کارون همی رفت

«تولگی»

(۳) **دل** ما به دور رویت ز چمن فراغ دارد

که **چو سرو پای بند** است و **چو لاله داغ** دارد

«حافظ»

(۴) **روز چو شمعی** به شب، **زودرو و سرفراز**

شب چو چراغی به روز، **کاسته و نیم‌تاب**

«خاقانی»

(۵) **چون آینه، جان نقش تو در دل بگرفته** است

دل در **سر زلف تو فرو رفته**، **چو شانه** است

«مولوی»

* بار دیگر جمله‌ی اول را با دقت بخوانید و بکوشید به سؤال‌های زیر پاسخ دهید.

۱ – میان «دانا» و «طبله‌ی عطار» چه رابطه‌ای احساس می‌کنید؟

۲ – مقصود سعدی از این پیوند چیست؟

۳ – خصوصیت مشترکی که سبب پیوند واژه‌ی «دانا» و ترکیب «طبله‌ی عطار»

می‌شود، چیست؟

۴ - این خصوصیت مشترک در کدام واژه بارزتر و مشخص‌تر است؟

۵ - کدام واژه نشانگر ارتباط «دانا» و «طبله‌ی عطار» است؟

سعدی دو ویژگی انسان دانا را در خور توجه می‌داند؛ «خاموشی و هنرنمایی» اما این دو صفت در انسان دانا عینی و محسوس نیست. از این رو، سعدی در عالم خیال خویش، چیزی را جست‌وجو می‌کند که بارزترین صفت‌های آن «خاموشی و هنرنمایی» باشد و این چیزی جز «طبله‌ی عطار» نیست؛ زیرا هرگز صدایی از آن شنیده نمی‌شود و همواره خاموش است. از طرف دیگر، محتوای آن، درمان دردهاست و خوش‌بوی کننده‌ی مشام‌ها و از این رو «هنرنمایی» است. سعدی پس از یافتن «طبله‌ی عطار» میان آن و دانا ادعای همانندی می‌کند؛ همانندی در خاموشی و هنرنمایی و این همانندی را به وسیله‌ی واژه‌ی «چو» نشان می‌دهد. مقصود او از بیان این همانندی، علاوه بر عینی ساختن ویژگی‌های انسان دانا، ستایش از وی نیز هست. این ادعای همانندی را **تشبیه** می‌نامند.

* قایقی را در نظر بگیرید که به آرامی بر روی رودی روان است. آیا می‌توانید برای این قایق کوچک همانندی خیالی بیابید که «آرام رفتن» آن را به بهترین نحو نشان دهد؟ ممکن است چیزهای زیادی به ذهن شما برسد اما شاعر از مجموعه‌ی آن‌ها، «قو» را برگزیده است. چرا که یکی از آشکارترین صفات این پرنده‌ی زیبا، آرام شنا کردن و آرامش او بر سطح آب است. «شبهت» پیوندی است که شاعر میان «بلم» و «قو» ایجاد کرده و این پیوند را با واژه‌ی «چون» نشان داده است. در این تصویر خیالی «بلم» را **مشبّه** می‌خوانیم؛ زیرا به «قو» مانند شده است. «قو» را **مشبّه‌به** می‌گوییم؛ زیرا «بلم» به آن «تشبیه» شده است.

«آرام رفتن» بر روی آب، ویژگی مشترک مشبّه و مشبّه‌به است؛ از این رو **وجه‌شبه** نام دارد و واژه‌ی **چون** که پیوند شبهت را میان مشبّه و مشبّه‌به نشان می‌دهد، **ادات تشبیه** نام می‌گیرد.

* به مصراع دوم بیت سوّم دقت کنید.

دل ما به دور رویت ز چمن فراغ دارد

که چو سروپای بند است و چو لاله داغ دارد

کدام واژه به قرینه‌ی لفظی حذف شده است؟
آیا در این مصراع «ادات تشبیه» وجود دارد؟
ادات تشبیه نشان دهنده‌ی شباهت میان کدام واژه‌هاست؟
در مصراع دوم، چند تشبیه وجود دارد؟
آیا در این تشبیهات وجه شبه ذکر شده است؟

در مصراع دوم، «دل» به دو چیز تشبیه شده است؛ نخست، شاعر آن را در پای بندی به سرو مانند کرده است. او از میان خصوصیات بارز سرو، ویژگی‌ای را ذکر می‌کند که مشبه (دل) نیز بتواند صاحب آن باشد و گرنه مشبه به (سرو) ویژگی‌های بارز دیگری نیز دارد که از جمله می‌توان به راست قامتی و سر سبزی مداوم اشاره کرد. راز زیبایی تشبیه نیز در همین نکته است. تشبیه دیگر، ادعای همانندی میان دل (مشبه) و لاله (مشبه به) است. این شباهت با واژه‌ی «چو» بیان شده که ادات تشبیه است. از نظر شاعر، صفت بارز «لاله» در این تشبیه «داشتن داغ» است که به شکل لگه‌ای تیره رنگ بر گلبرگ‌های آن دیده می‌شود. او با ذکر وجه شبه، مقصود خویش را - که بیان حال مشبه باشد، - دقیق‌تر و بهتر بیان کرده است؛ زیرا اگر وجه شبه ذکر نمی‌شد، ممکن بود مخاطب وجه شبه‌ی دیگر، - مثلاً سرخ‌رنگی دل و لاله - را سبب تشبیه بداند. غرض شاعر از این دو تشبیه، اغراق در دوستی محبوب است.

* هنگام صبح است. روز بالا می‌آید و شب تا شبانگاهی دیگر با زمین وداع می‌کند.

شاعر برای توصیف آمدن روز و رفتن شب چنین می‌سراید:

روز چو شمعی به شب، زود رو و سرفراز

شب چو چراغی به صبح، کاسته و نیم‌تاب

در مصراع نخست، روز به شمعی روشن در شب مانند شده است. شمعی که در شب می‌سوزد، هر لحظه بر می‌افروزد و اطراف خود را روشن‌تر می‌سازد و شعله‌های او نیز به سوی آسمان سر می‌کشند؛ از این رو شاعر آن را «زودرو» و «سرفراز» می‌خواند. روز، نیز به هنگام دمیدن چنین است؛ سریع بالا می‌آید و پرتوهای خورشیدش سر به سوی آسمان دارند. در مصراع دوم، شب به چراغی تشبیه شده که در روز می‌سوزد. روشنایی چراغ در

روز چگونه است؟ نور چراغ در روز کم تر از حدّ واقعی آن به نظر می‌رسد و به تعبیر شاعر، «کاسته و نیمتاب» است.

شب به هنگام سپیده دم، دیگر توانی ندارد و از نظر شاعر بهترین چیزی که می‌تواند حال آن را برای مخاطب بیان کند، چراغی افروخته به روز است. شب «مشبه»، چراغ «مشبه به»، چو «ادات تشبیه» و کاسته و نیمتاب «وجه شبه» است.

* در آخرین بیت :

چون آینه، جان‌نقش تو در دل بگرفته است   دل در سرزلف تو فرو رفته، چو شانه است
با دو تشبیه روبه‌رو هستیم. در مصراع اول، «جان» به «آینه» تشبیه شده است. «چون» ادات تشبیه و «نقش چیزی را در دل گرفتن» وجه شبه است. مقصود شاعر از این تشبیه، این است که آن چه او درباره‌ی مشبه (جان) ادعا می‌کند ممکن است. او ادعا کرده که جان (مشبه) نقش محبوب را در دل گرفته است. برای آن که این ادعا با انکار مخاطب روبه‌رو نشود، مشبه را در داشتن چنین حالی به آینه تشبیه می‌کند؛ زیرا بارزترین ویژگی آینه همین است که تصویر چیزها را در خود نمایان می‌کند و گویی نقش آن‌ها را در دل می‌گیرد. علاوه بر این، با تشبیه جان به آینه آن را محسوس می‌سازد و درک آن را برای خواننده ساده‌تر می‌کند.

در مصراع دوم، شاعر «دل» را در فرو رفتن در زلف معشوق، به شانه مانند کرده است. «چو» ادات تشبیه و بیانگر پیوند شباهت است. مقصود شاعر حسی کردن مشبه (دل) و اثبات ممکن بودن صفتی است که برای آن ادعا کرده است. شاعر ادعا کرده که دل او در زلف محبوب فرورفته است و برای آن که این ادعا را ممکن جلوه دهد، آن را به شانه تشبیه کرده که کارش فرو رفتن در زلف است. این تشبیه شاعر، ذهن مخاطب را اقناع می‌سازد. غرض دیگری که شاعر از این تشبیه داشته، اغراق در پیوستگی دل با زلف یار است که این نیز سبب تخیل و برانگیخته شدن عواطف خواننده می‌شود.

با دقت در مثال‌هایی که خواندیم، درمی‌یابیم که تشبیه چهار پایه دارد: مشبه، مشبه به، ادات تشبیه و وجه شبه. مشبه و مشبه به را «طرفین تشبیه» می‌نامند و هیچ تشبیه‌ی را نمی‌توان یافت که طرفین تشبیه در آن نباشند. البته گاه مشبه، به قرینه‌ی لفظی حذف می‌شود؛ یعنی، در

جمله حضور ندارد اما هنگامی که به معنی عبارت توجه کنیم، در معنی حاضر است؛ مانند مثال سوم. در یک تشبیه، ادات و وجه شبه می‌توانند حذف شوند که در درس بعد به آن می‌پردازیم.

تشبیه: ادعای همانندی میان دو یا چند چیز است.
مشبّه، مشبّه‌به، ادات تشبیه و وجه شبه پایه‌های تشبیه‌اند.
مشبّه: چیزی یا کسی است که قصد مانند کردن آن را داریم.
مشبّه‌به: چیزی یا کسی است که مشبّه، به آن مانند می‌شود.
ادات تشبیه: واژه‌ای است که نشان دهنده‌ی پیوند شباهت است. این واژه می‌تواند، حرف، فعل و ... باشد.
وجه شبه: ویژگی یا ویژگی‌های مشترک میان مشبّه و مشبّه‌به است.
وجه شبه معمولاً باید در مشبّه‌به، بارزتر و مشخص‌تر باشد.
مشبّه و مشبّه‌به، را طرفین تشبیه می‌نامند. این دو در تمام تشبیهات حضور دارند اما ادات و وجه شبه می‌توانند حذف شوند.
برای فهم یک تشبیه باید به سراغ مشبّه‌به رفت که مهم‌ترین پایه‌ی تشبیه است؛ زیرا وجه شبه از آن استنباط می‌شود.
غرض از تشبیه، توصیف، اغراق، مادّی کردن حالات و ... است.
راز زیبایی تشبیه در همانندی‌های پیش‌بینی نشده‌ای است که برای انسان کشف می‌کند. این نوع تشبیه که معمولاً مشبّه‌به آن از حواس مردم عادی دورتر است، ذهن را با شگفتی، درنگ و تلاش همراه می‌سازد و این تلاش، منشأ لذت هنری است.

۱- در شعرها و عبارتهای زیر پایه‌های تشبیه را معین کنید.

ایام گل چو عمر به رفتن شتاب کرد   ساقی به دور باده‌ی گلگون شتاب کن

«حافظ»

گفتا برو چو خاک تحمل کن ای فقیه   یا هر چه خوانده‌ای همه در زیر خاک کن

«سعدی»

گرت زدست برآید چو نخل باش کریم   ورت به دست نیاید چو سرو باش آزاد

«سعدی»

چون شب‌نم اوفتاده بدم پیش آفتاب   مهرم به جان رسید و به عیوق بر شدم

«سعدی»

تو هم چون گل زخندیدن لب‌ت با هم نمی‌آید   روا داری که من بلبل، چو بوتیمار بنشینم

«سعدی»

۲- واژه‌ها و ترکیبات زیر، طرفین تشبیه‌اند. برای هر مشبّه، مشبّه‌به مناسب انتخاب کنید.

حسود، زندگی، علم، سخن سودمند، باران بهاری، رودخانه، بیمار، چراغ

۳- بیت زیر را معنی کنید و زیبایی تشبیه آن را توضیح دهید.

میان‌گرفته‌می‌خندم که چون شمع اندر این مجلس   زبان آتشینم هست، لیکن در نمی‌گیرد

«حافظ»

۴- با هر یک از مشبّه‌های زیر یک تشبیه بسازید.

شب، کتاب، عشق، دوست

۵- با هر یک از مشبّه‌به‌های زیر یک تشبیه بسازید.

دریا، آینه روشن، گل سرخ

۶- با وجه‌شبه‌های زیر تشبیه بسازید و طرفین تشبیه را در آن نشان دهید.

بخشنندگی، پاکی، زیبایی

۷- درختی را در گویر به اختصار وصف کنید و در توصیف خود سه تشبیه را به کار ببرید.

تشبیه بلیغ

(۱) ایام گل چو عمر به رفتن شتاب کرد

ساقی به دور باده‌ی گلگون شتاب کن

«حافظ»

(۲) چودریای خون شد همه دشت و راغ

جهان چون شب و تیغ‌ها چون چراغ

«فردوسی»

(۳) که نیام کوهم از صبر و حلم و داد

کوه را کی در ریاید تند باد

«مولوی»

(۴) تو سرو جویباری، تو لاله‌ی بهاری

تو یار غمگساری، تو حور دلربایی

«فرخی سیستانی»

(۵) دست از مس وجود چو مردان ره بشوی

تا کیمیای عشق بیابی و زرشوی

«حافظ»

* به بیت نخست دقت کنید؛ در مصراع اول آن با تشبیهی روبه‌رو هستیم که تمام

پایه‌هایش ذکر شده‌اند. «ایام گل» مشبّه، «عمر» مشبّه‌به، «چو» ادات تشبیه و «رفتن» وجه‌شبه

۱ - این بیت از داستان «اخلاص عمل» از مثنوی مولوی است. قهرمان این داستان و مرجع ضمیر «م»

در دو واژه‌ی «نیام و کوهم» علی (ع) است.

است. مخاطب از این تشبیه لذت می‌برد؛ زیرا شاعر توانسته است با تصرفی که در طبیعت کرده و پیوند شباهتی که میان ایام گل و عمر پدید آورده است، گذران روزگار حکمرانی گل را به بهترین شکل تصویر کند و به تعبیر دیگر، حال مشبه را به بهترین صورت نشان دهد اما ذهن مخاطب برای فهم این تشبیه به تلاشی نیازمند نیست؛ زیرا پایه‌های تشبیه همه بیان شده‌اند.

* در شاهد دوم با چهار تشبیه روبه‌رو هستید. دشت و راغ به دریا، جهان به شب و

تیغ‌ها به چراغ مانند شده است. شاعر وجه شبه را به عمد نیاورده است تا ذهن مخاطب را به تلاش وادارد که بارزترین صفت مشبه به اول (دریایی از خون) را دریابد و آن‌گاه به راز همانندی مشبه و مشبه به - که سرخ‌رنگی است، - پی برد. هرچه این تلاش بیش‌تر باشد، تأثیر تشبیه بیش‌تر و لذت خواننده از این صورت خیال افزون‌تر است. دو تشبیه دیگر نیز این‌گونه‌اند. در تشبیه دوم، ذهن باید بارزترین صفت شب (مشبه به) را بیابد و در عین حال از تناسب این تشبیه با تشبیه بعدی نیز غافل نباشد. کاوش ذهن برای یافتن این پیوندها و رعایت این تناسب‌ها، سبب لذت هنری خواننده است و باعث می‌شود که تشبیه در ذهن او بیش‌تر تأثیر بگذارد.

نکته‌ی دیگری که ذهن پس از کندوکاو بسیار آن را در خواهد یافت، تضادی است که در مصراع دوم میان دو وجه شبه وجود دارد؛ زیرا اولی، تاریکی و دومی، روشنی است و این نیز از اسباب خیال‌انگیزی است و عواطف خواننده را برمی‌انگیزد.

یادآوری این نکته بجاست که ذکر وجه شبه، شباهت طرفین تشبیه را محدود می‌سازد و مانع تلاش ذهن می‌شود اما حذف آن این امکان را برای ذهن فراهم می‌آورد تا هر نوع شباهتی را میان طرفین جست‌وجو کند و سرانجام بارزترین و مناسب‌ترین آن‌ها را بیابد.

* در مثال سوم، علی (ع) - که مرجع ضمیر متصل «م» است - خود را در صبر، حلم و داد به کوه تشبیه کرده است. علی (ع) مشبه، کوه مشبه به و صبر، حلم و داد وجه شبه است. چنان که می‌بینید، شاعر ادات تشبیه را حذف کرده است. آیا می‌دانید مقصود وی از این کار چه بوده است؟

غرض اصلی از تشبیه، یک‌سان دانستن خیالی دو چیز متفاوت است و به تعبیر دیگر، عین هم دانستن دو چیز که غیر هم هستند. وقتی که ادات تشبیه ذکر شود، ذکر آن‌ها دلیلی است بر این که مشبّه و مشبّه‌به دو چیز جدا هستند اما زمانی که ادات حذف شود، همانندی طرفین تشبیه به صورت محسوس‌تر و دقیق‌تر آشکار می‌شود. از طرف دیگر، بیان ادات تشبیه از تلاش ذهن برای دریافت پیوند میان مشبّه و مشبّه‌به می‌کاهد. عدم فعالیت ذهن سبب می‌شود تا مخاطب پس از کشف همانندی میان مشبّه و مشبّه‌به، لذت چندانی نبرد؛ زیرا مقدار لذت هنری که از کشف همانندی میان دو پدیده احساس می‌شود، به میزان جست‌وجوی ذهن در این راه بستگی دارد؛ یعنی، تلاش ذهنی بیش‌تر، لذت ادبی بیش‌تری در پی خواهد داشت و تلاش کم، لذت اندکی را نصیب خواننده یا شنونده می‌سازد.

* در بیت چهارم، شاعر یار خویش را به سرو، لاله و حور تشبیه کرده است و مقصود وی اغراق در زیبایی و کمال اوست. در همه‌ی تشبیهات، تنها طرفین تشبیه بیان شده‌اند و ادات و وجه‌شبه حذف گردیده‌اند. با این کار، اغراق در هم‌سانی و اتحاد مشبّه و مشبّه‌به به اوج می‌رسد و هیچ نشانه‌ای بر جدایی طرفین تشبیه از هم وجود ندارد. ذهن باید با تلاش بسیار این شباهت را دریابد و آن‌گاه در پی وجه‌شبه باشد؛ یعنی، فهم این نوع تشبیهات نیازمند تلاش ذهنی دو چندان است. از این‌رو تأثیر بیش‌تری دارد و خواننده از آن‌ها بیش‌تر لذت می‌برد. این نوع تشبیه را **بلیغ** می‌گویند که رساترین نوع تشبیه است.

* در آخرین مثال به ترکیب «مس وجود» دقت کنید؛ چه پیوندی این دو واژه را به هم اضافه کرده است؟ حق با شماست. پیوندی که میان این دو واژه وجود دارد، شباهت است. این دو طرفین یک تشبیه هستند که ادات و وجه‌شبه آن‌ها حذف شده است. «وجود» مشبّه و «مس» مشبّه‌به است؛ به تعبیر دیگر، این یک تشبیه بلیغ است که در آن، طرفین تشبیه با مصوّت کوتاه «ب» (کسره‌ی اضافه) به یک‌دیگر پیوسته‌اند. این نوع تشبیه بلیغ همان است که در دستور زبان فارسی آن را «اضافه‌ی تشبیهی» خوانده‌اند. تشبیه بلیغ می‌تواند به شکل اضافی یا اسنادی بیاید ولی در هر حال، رساترین و خیال‌انگیزترین تشبیهات است.

وجه شبه و ادات تشبیه را می‌توان از تشبیه حذف کرد.
حذف وجه شبه سبب تلاش ذهنی و کسب لذت ادبی بیش‌تر می‌گردد و
بر تأثیر تشبیه می‌افزاید.

حذف ادات تشبیه، ادعای اتحاد و هم‌سانی مشبّه و مشبّه‌به را قوّت
می‌بخشد و تلاش و کندوکاو ذهن را افزون می‌سازد.
تشبیهی که ادات و وجه شبه آن حذف شود، «تشبیه بلیغ» نام دارد.
تشبیه بلیغ بر دو نوع است :

۱- اسنادی، که در آن «مشبّه‌به» به «مشبّه» اسناد داده می‌شود ؛ مانند
علم نور است.

۲- اضافی که آن را اضافی تشبیهی می‌خوانند و در آن یکی از طرفین
تشبیه به دیگری اضافه می‌شود ؛ مانند : درخت دوستی (مشبّه‌به، به مشبّه) لب
لعل (مشبّه، به مشبّه‌به) ، مس وجود، قد سرو و ... .
تشبیه بلیغ رساترین، زیباترین و مؤثرترین تشبیهات است.

خودآزمایی

۱- در بیت‌ها و جمله‌های زیر، تشبیهات را بیابید و تعیین کنید که در آن‌ها، کدام یک از
پایه‌های تشبیه حذف شده است.

شبی چون شبّه، روی شسته به قیر

نه بهرام پیدا نه کیوان نه تیر

«فردوسی»

در شجاعت شیر ربّانیستی

در مروت خود که داند کیستی؟

«مولوی»

فرآش باد صبا را گفته تا فرش زمردین بگسترده و دایه‌ی ابر بهاری را فرموده تا بنات نبات در مهد زمین پیرورد.

«سعدی»

لبت تا در لطافت لاله‌ی سیراب را مانند دلم در بی‌قراری چشمه‌ی سیماب را ماند

«شهریار»

«سعدی»

— وزرا بر مثال اطّابانده.

— یکی را گفتند: عالم بی‌عمل به چه ماند؟ گفت به زنبور بی‌عسل.

— دروغ گفتن به ضربت لازم ماند که اگر نیز جراحی درست شود، نشان بماند.

«سعدی»

از بس که کوتاه است و سیه زلفِ یار من گویی که روز من بود و روزگار من

«مُجیر یلقانی»

هیچ شک نیست که روزی اثری خواهد کرد تیر آهی که به وقت سحر انداخته‌ایم

«اوحدی مراغه‌ای»

۲ — در بیت زیر، یک تشبیه بلیغ اضافی به کار رفته است. آن را بیابید و به گونه‌ای بازنویسی

کنید که همه‌ی پایه‌های تشبیه در آن دیده شود. یک تشبیه غیر بلیغ نیز در بیت دیده می‌شود. کدام

پایه‌ی آن حذف شده است؟ آن را به صورت تشبیه بلیغ اضافی و غیر اضافی در آورید.

گذشت روزگاران بین که دوران شباب ما در این سیلاب غم، دسته‌ی گلی شاداب را ماند

«شهریار»

۳ — تشبیهاتی بسازید که ادات تشبیه در آن‌ها ذکر شده باشد و مشبّه آن‌ها واژه‌های زیر باشد.

آسمان، حقیقت، شادی

۴ — تشبیهاتی بسازید که مشبّه به آن‌ها واژه‌های زیر باشد و ادات تشبیه از آن‌ها حذف شده باشد.

نسیم، بهار، شبنم

۵ — تشبیهاتی بلیغ (اضافی و غیر اضافی) بسازید که واژه‌های زیر مشبّه آن‌ها باشد.

دانش، تعلیم، دوستی

استعاره‌ی مصرّحه (آشکار)

- (۱) **بتی** دارم که **گردِ گُل** ز **سنبل** سایه‌بان دارد
بهار عارضش خطّی به خون ارغوان دارد
«حافظ»
- (۲) **گُلا** و تازه بهارا، تویی که عارض تو
طراوت **گُل** و بوی **بهار** من دارد
«سعدی»
- شاعر در توصیف طلوع خورشید می‌گوید:
(۳) **هزاران نرگس** از **چرخ** جهان‌گرد
فروشد تا برآمد یک **گل زرد**
«نظامی»
- (۴) **نفسی بیا و بنشین**، **سخنی بگو و بشنو**
که به **تشنگی** **بمردم بر آب زندگانی**
«سعدی»

* به **مصرع اول** در بیت نخست دقت کنید؛
بُت کیست؟

منظور از **گل** و **سنبل** چیست؟

آیا منظور از **بُت** معنی لغوی آن است؟ یعنی، پیکری زیبا از طلا و نقره که آن را

ستایش کنند؟ آیا **گل** و **سنبل** در همان معنی رایج خود به کار رفته‌اند؟

مصرع نخست، توصیفی است خیالی از یاری که حافظ بدو عشق می‌ورزیده است.

یاری زیبا که موهایش اطراف چهره‌اش را پوشانده است. شاعر برای آن که اغراق را در

بیان زیبایی به اوج برساند و کلام خود را خیال‌انگیز سازد، از یار خود به «بت»، از چهره‌ی او به «گل» و از زلف او به «سنبل» تعبیر می‌کند.

بت و گل و سنبل در زبان فارسی به این معانی نیستند؛ پس شاعر چگونه توانسته است آن‌ها را در این معانی به کار برد؟

آنچه به شاعر اجازه می‌دهد تا این واژه‌ها را در معنی مورد نظر خود به کار برد، پیوند شباهتی است که میان معنی اصلی واژه و معنی غیراصلی آن وجود دارد. بت، گل و سنبل زیبا هستند؛ معشوق و روی و موی او نیز زیباست و همین زیبایی – یعنی، صفت مشترک میان این دو گروه – به شاعر امکان استفاده از این واژه‌ها (بت، گل و سنبل) را در معانی مورد نظر خود می‌دهد. زیبایی این هنر شاعرانه در این است که شاعر شباهت یار را به بت، چهره و موی او را به گل و سنبل به حدی می‌داند که یکسانی آن‌ها را ادعا می‌کند و این یکسانی را آن چنان غیرقابل انکار می‌انگارد که نیازی به ذکر طرف دیگر نمی‌بیند. به تعبیر دیگر، او در ذهن خویش نخست سه تشبیه ساخته است:

یار در زیبایی همانند بت است.

چهره‌ی او مانند گل سرخ است.

موی او چون سنبل است.

آن‌گاه از ادعای همانندی چشم می‌پوشد و ادعای یکسانی می‌کند؛ مشبّه به را نگه می‌دارد و بقیه‌ی پایه‌های تشبیه را حذف می‌کند. این صورت خیالی **استعاره‌ی مُصرَّحه** است که معمولاً آن را استعاره می‌نامیم.

* در مثال دوم، گل و بهار دوبار به کار رفته است؛ گل و تازه بهار مصراع اول از آن طبیعت و گل و بهار مصراع دوم، محبوب شاعر است. شاعر پس از مانند کردن محبوب خویش به گل و بهار، مشبه را حذف کرده و دو مشبّه به (گل و بهار) را آورده است. دلیل این که می‌توان با دیدن این دو «مشبّه به» به «مشبه» پی برد، دو چیز است:

۱ – نشانه‌ای که ذهن را از معنی اصلی باز می‌گرداند؛ یعنی، برای مثال از طریق آن می‌توان فهمید که گل و بهار در معنی اصلی خود به کار نرفته‌اند.

۲ – آشکاری وجه شبه؛ یعنی، صفت مشترک (زیبایی) میان طرفین تشبیه به قدری

بارز و آشکار است که ذکر مشبّه به، بلافاصله مشبّه را به یاد می آورد.

ذکر «مشبّه به» به تنهایی سبب پیدایش استعاره‌ی مصرّحه است؛ به تعبیر ساده‌تر، استعاره‌ی مصرّحه تشبیه بلیغی است که مشبّه آن حذف گردد و با بیان مشبّه به، در ذهن اراده شود. پیدایش استعاره مبتنی است بر فراموشی تشبیه و احساس یکسانی مشبّه و مشبّه به، تا تأکید و مبالغه‌ی بیش‌تری در کلام پدید آید.

* هنگام صبح است؛ خورشید آرام آرام طلوع می‌کند و ستارگان یکی پس از دیگری آسمان را ترک می‌کنند. شاعر در بیت سوم چنین صحنه‌ای را می‌بیند و می‌کوشد آن را برای مخاطب، عینی و محسوس سازد؛ بنابراین به بیانی استعاره‌ی روی می‌آورد. ستارگان را به نرگس مانند می‌کند و خورشید را به گل زرد. آن‌گاه دو مشبّه را به کناری می‌نهد و تنها به ذکر دو مشبّه به (نرگس و گل زرد) اکتفا می‌کند؛ یعنی، به جای آن که بگوید: ستارگان ناپدید شدند و خورشید طلوع کرد «چنین می‌سراید»: هزاران نرگس از... چرخ نیز استعاره از آسمان است؛ زیرا از دیر باز آسمان در گردیدن به چرخ مانند شده است.

او کشف روابط پنهان در کلام خود را به عهده‌ی خواننده می‌گذارد و از او می‌خواهد تا با تلاش ذهنی و تأمل و درنگ دریابد که چگونه یک جمله‌ی معمولی به بیانی هنری تبدیل شده است. جست‌وجو و کاوش ذهن آغاز می‌شود و هرچه این کاوش بیش‌تر باشد، لذت ادبی بیش‌تر است و رسایی استعاره نیز در همین نکته است.

* در آخرین بیت، به آخرین ترکیب دقت کنید؛

این ترکیب چیست؟

معنای این ترکیب چیست؟

شاعر این ترکیب را در چه معنایی به کار برده است؟

شاعر در مصراع نخست از دوست خویش می‌خواهد که لحظه‌ای را در کنار وی بنشیند و با او سخنی بگوید، مصراع دوم تصویری است از نیازمندی شاعر که نیاز خود را به تشنگی و دوست را به آب زندگانی مانند کرده است. «تشنگی» و «آب زندگانی» دو استعاره‌ی مصرّحه است؛ زیرا اولاً تشنگی و آب در معنی اصلی به کار نرفته است؛ ثانیاً مشبّه به دو تشبیه است که همه‌ی پایه‌های آن حذف شده‌اند. غرض شاعر از این دو استعاره، اغراق در زندگی بخشی به محبوب است.

استعاره‌ی مُصرَّحَه : بیان «مشبه به» و اراده‌ی تمامی ارکان تشبیه.
 در استعاره لفظ در غیر معنی اصلی به کار می‌رود.
 مُصرَّحَه (: آشکار) نامیدن این استعاره به سبب آن است که از طریق
 مشبه به، به آسانی می‌توان به وجه شبه و مشبه دست یافت.
 غرض از استعاره‌ی مصرَّحَه: اغراق، تأکید، ایجاز، محسوس و
 عینی کردن امور و ... است.
 تشبیه، ادعای همانندی و استعاره ادعای یکسانی است.
 در استعاره، تشبیه به فراموشی سپرده می‌شود؛ گویی که مشبه فردی از
 افراد مشبه به است.
 استعاره ذهن را با شگفتی، درنگ و جست‌وجو روبه‌رو می‌سازد و
 زیبایی آن نیز برخاسته از همین معنی است.
 استعاره از تشبیه رساتر و خیال‌انگیزتر و در برانگیختن عواطف، مؤثرتر
 است؛ زیرا خود از درون تشبیه بلیغ – که رساترین نوع تشبیه است – خلق می‌شود.

خودآزمایی

۱ – در شعرهای زیر، استعاره‌های مصرَّحَه را بیابید و بگویید که چگونه پدید آمده‌اند. مشبه،
 مشبه به و وجه شبه را نیز بیابید.

شمس و قمرم آمد، سمع و بصرم آمد   وان سیم برم آمد، وان کان زرم آمد
 «مولوی»

* * *

در این بازار اگر سودی است بادرویش خرسنداست   خدایا، منعمم گردان به درویشی و خرسندی
 «حافظ»

* * *

فراغ از سرو بستانی و شمشاد چمن دارم
«حافظ»

بنشینم و بنشانم، گل بر سرش افشانم
«سعدی»

خاری به خود می‌بندی و ما را ز سرو می‌کنی
«شهریار»

فشاند از نرگسان لؤلوی لالا
«نظامی»

مرا در خانه سروی هست کاندر سایه‌ی قدش

بخت آن نکند با من، کان شاخ صنوبر را

ای غنچه‌ی خندان، چرا خون در دل ما می‌کنی؟

چو تنها ماند ماه سرو بالا

۲ - با واژه‌های زیر استعاره‌ی مصرّحه بسازید.

کاروان‌سرا، ماه

۳ - استعارات مصرّحه‌ی زیر را به تشبیه تبدیل کنید و تمامی پایه‌های تشبیه را نام ببرید.

سعدی از زبان پیری که او را به شادمانی و عیش دعوت کرده‌است، می‌فرماید :

نشاید چو بلبل تماشای باغ
«سعدی»

شمشادِ خانه‌پرور من از که کم‌تر است
«حافظ»

باز ای سپیده‌ی شب هجران نیامدی
«شهریار»

هیچ کس می‌نپسندم که به جای تو بود
«سعدی»

حکیم فرزانه‌ی توس، بی‌قراری و سوگواری فرنگیس (فریگیس) را بر مرگ سیاوش چنین می‌سراید :

فریگیس مُشکین کمند دراز
به فندق گل و ارغوان را بخش
بِنِفْرِید^۱ با نرگس و گل پرآب

همه بندگان موی کردند باز^۱
برید و میان را به گیسو بست
به آواز بر جان افراسیاب

۱ - گشودن زلف و بریدن گیسو از رسوم دیرین سوگواری بوده است.

۲ - بِنَفْرِید : نفرین کرد.

استعاره‌ی مکنیه، شخصیت بخشی (تشخیص)

(۱) به صحرا شدم؛ **عشق** باریده بود. «بایزید بسطامی»^۱

(۲) تو را ز **کنگره‌ی عرش** می‌زنند صنفیر

ندانمت که در این دامگه چه افتاده است

«حافظ»

(۳) **قضا** چون ز گردون **فرو هشت** پر

همه زیرکان کور گردند و کر

«فردوسی»

(۴) **دیده‌ی عقل** مست تو، چرخه‌ی چرخ بست تو

گوش طرب به دست تو، بی توبه سر نمی‌شود^۲

«مولوی»

(۵) **گاه تنهایی** // صورتش را به پس پنجره می‌چسبانید // **شوق** می‌آمد // دست در گردن

«سپهری»

حس می‌انداخت // **فکر** بازی می‌کرد

(۶) ای **نسیم سحر** آرامگه یار کجاست؟

منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست؟

«حافظ»

* به جمله‌ی نخست دقت کنید؛

چه فعلی به «عشق» نسبت داده شده است؟

۱ - تذکرة الاولیا، عطار نیشابوری، رینولدالن نیکلسن، ج ۱، افست تهران، ص ۱۵۵.

۲ - شاعر خطاب به خداوند می‌گوید: عقل در مقابل تو عاشق و بی‌اختیار است و گردش آسمان در نزد

تو بی‌مقدار؛ شادی همه از آن توست. بی‌تو امکان زیستن نیست.

آیا عشق در معنی اصلی خود به کار رفته است ؟

بایزید، عارف مشهور ایرانی، از باریدن عشق سخن گفته است. عشق اگر در معنی خود به کار رفته باشد، نمی تواند بیارد. عشق به چیزی مانند شده که باریدنی است و آن چیزی جز برف یا باران نیست. بایزید، عشق (مشبه) را به باران (مشبه به) مانند می کند. آن گاه از این تشبیه، تنها به ذکر عشق (مشبه) می پردازد. سپس برای این که مخاطب نشانه ای داشته باشد تا از طریق آن، باران (مشبه به) را بیابد، یکی از ویژگی های آن را - که باریدن است^۱ - ذکر می کند. این کار سبب پیدایش **استعاره ی مکنیه** می شود. استعاره ی مکنیه، مشبّهی است که به همراه یکی از لوازم یا ویژگی های مشبه به می آید.

* در مثال دوم، شاعر از «کنگره ی عرش» سخن می گوید. اولین سؤالی که به ذهن می آید، این است که آیا «کنگره» در معنی اصلی خود به کار رفته است ؟ این گونه نیست ؛ زیرا عرش، کنگره ندارد و مضاف در غیر معنی حقیقی است. شاعر برای ساخت این استعاره ی مکنیه، عرش را به کاخی مانند کرده است. آن گاه برای آن که خواننده در میان مشبه به های گوناگون سرگردان نشود، جزئی از مشبه به (کاخ) را به مشبه (عرش) اضافه می کند ؛ این جزء، همان کنگره است. «کنگره ی عرش» یک اضافه ی استعاره ی است. بنابراین درمی یابیم که تمام اضافه های استعاره ی استعاره ی مکنیه (کنایی) اند.

* به این بیت دقت کنید.

قضا چون زگردون فروهشت پر همه زیرکان کور گردند و کر
«فردوسی»

شاعر در مصراع اول، از چه چیزی سخن گفته است؟

آیا قضا به چیزی تشبیه شده است؟

چه موجودی را می شناسید که پر، پرواز در آسمان و پرفروهستن از ویژگی های بارز آن باشد؟

۱ - میان مشبه و مشبه به یک یا چند خصوصیت مشترک وجود دارد که آن را وجه شبه می نامیم. این ویژگی همان وجه شبه یا یکی از آنهاست ؛ زیرا برای مثال می توان گفت :

عشق از جهت باریدن مانند باران است.

مشبه   وجه شبه   ادات مشبه به
تشبیه

این بیت به کدام یک از دو شاهد قبلی شباهت دارد؟

زمانی که شاعر از پر فروهستن قضا سخن می گوید، درمی یابیم که او قضا را به چیزی مانند کرده است که پر دارد و می تواند در آسمان پرواز کند. آگاهی از نیرومند بودن سرنوشت و ناتوانی انسان ها در مقابل آن نیز به مخاطب یاری می دهد تا دریابد که این پرنده، نیرومندترین پرندگان، یعنی عقاب است. شاعر قضا را به عقابی مانند کرده است و پر فروهستن را به عنوان یک ویژگی بارز مشبّه به (عقاب) به مشبّه (قضا) نسبت می دهد. درست مانند مثال اول که باریدن به عشق اسناد داده شده بود. با دقت در این استعاره ی مکنیه، درمی یابیم که استعاره ی مکنیه دو نوع است :

۱- جزء یا ویژگی مشبّه به به مشبّه اضافه می شود که آن را اضافه ی استعاره ی می خوانیم.

۲- جزء یا ویژگی مشبّه به به صورت یک گزاره به مشبّه - که نهاد جمله است -

نسبت داده می شود.

زیبایی استعاره ی مکنیه در گرو آن ویژگی ای است که به همراه مشبّه ذکر می شود.

* شاهد چهارم را با دقت بخوانید.

دیده ی عقل مست تو، چرخه ی چرخ پست تو

گوش طرب به دست تو، بی تو به سرنمی شود

«مولوی»

آیا در این بیت، استعاره ی مکنیه یافته می شود؟

این استعاره ها از کدام نوع اند؟

مولانا عقل را به انسان تشبیه کرده است. آن گاه دیده را - که از بارزترین

اجزای انسان است - به عقل اضافه کرده و یک استعاره ی مکنیه ساخته است.

«دیده ی عقل» با «کنگره ی عرش» چه تفاوتی دارد؟

مشبّه به آن ها چه تفاوتی با هم دارند؟

«دیده ی عقل» و «کنگره ی عرش» هر دو استعاره ی مکنیه اند که به شکل اضافه ی

استعاره ی آمده اند. «مشبّه به» در دیده ی عقل «انسان» و در کنگره ی عرش «کاخ» است و

این بارزترین تفاوت آن هاست. شاعر با تشبیه عقل به انسان به او شخصیت بخشیده است. این نوع استعاره‌ی مکنیه - یعنی، استعاره‌ای که مشبّه به آن «انسان» باشد - «شخصیت بخشی یا تشخیص» نامیده می‌شود. در همین بیت، «گوش طرب» نیز یک تشخیص است.

* در پنجمین شاهد شما با چهار جمله روبه‌رو هستید.

نهاد و گزاره‌ی هر جمله را تعیین کنید.

هر نهاد به چه شرطی می‌تواند پذیرای چنین گزاره‌ای باشد؟

در اولین جمله، شاعر «نهاد» - یعنی، تنهایی - را به انسانی تشبیه کرده است که صورتش را به پس پنجره می‌چسباند. ما مشبّه به - یعنی، انسان - را از طریق گزاره‌ی می‌شناسیم که شاعر برای تنهایی می‌آورد. «تنهایی» نیز یک استعاره‌ی مکنیه است؛ استعاره‌ای از نوع دوم که اضافی نیست. این استعاره‌ی مکنیه را نیز «تشخیص» می‌نامیم؛ زیرا مشبّه به آن «انسان» است.

«آمدن»، «دست در گردن انداختن» و «بازی کردن» نیز از افعال انسانی است.

وقتی شاعر این افعال را به «شوق» و «فکر» اسناد می‌دهد، درمی‌یابیم که شاعر، آن دو را به انسان تشبیه کرده و به آن‌ها شخصیت بخشیده است.

استعاره‌ی مکنیه از استعاره‌ی مصرّحه اغراق بیش‌تری دارد؛ زیرا در آن مشبّه برتر از مشبّه به انگاشته می‌شود و بارزترین ویژگی مشبّه به به آن اسناد داده می‌شود یا به آن افزوده می‌گردد. ذهن برای دریافت استعاره‌ی مکنیه به تلاشی درخور نیازمند است و باید تنها از طریق یک نشانه از میان چند مشبّه به، مشبّه به مورد نظر را بیابد و وجه شبه را دریابد. شگفتی، درنگ و تلاش ذهن در برخورد با استعاره‌ی مکنیه بیش از هر نوع سخن است. ذهن نیز پس از شناخت و تحلیل این نوع استعاره، از آن بیش از تشبیه و استعاره‌ی مصرّحه لذت می‌برد.

* در آخرین مثال، کدام واژه مورد خطاب واقع شده است؟

از میان موجودات، تنها «انسان» است که می‌تواند منادا واقع شود و خطاب به آن عقلاً و منطقاً پذیرفتنی است. وقتی شاعر «نسیم سحر» را مورد خطاب قرار می‌دهد، آن را همانند انسان تصوّر می‌کند و از این طریق به آن جان می‌بخشد؛ «ای» از لوازم مشبّه به است که

شاعر قبل از مشبّه می‌آورد تا نشان دهد که مشبّه‌به او انسان است؛ بنابراین، هر چیزی که مورد خطاب واقع شود، اگر انسان نباشد، یک استعاره‌ی مکنیه و یک تشخیص است. توجه: استعاره‌ی مصرّحه‌ای که به جای انسان به کار رود، اگر مورد خطاب نیز قرار گیرد، تغییری نخواهد کرد؛ مانند «ای غنچه‌ی خندان...» در تمرینات درس قبل که «غنچه‌ی خندان» استعاره از یار است و حرف ندا در آن تأثیری ندارد.

استعاره‌ی مکنیه (کنایی): مشبّه‌ی است که به همراه یکی از اجزا یا ویژگی‌های مشبّه‌به می‌آید. این ویژگی وجه شبه یا یکی از وجه‌شبه‌های بین مشبّه و مشبّه‌به است. این جزء یا ویژگی می‌تواند به مشبّه اضافه گردد یا به آن اسناد داده شود. استعاره‌ی مکنیه‌ای که از اضافه شدن چیزی به مشبّه به دست آید، همان است که «اضافه‌ی استعاری» خوانده می‌شود.

استعاره‌ی مکنیه‌ای که مشبّه‌به آن «انسان» باشد، «تشخیص» یا «انسان‌نگاری» نام دارد. زیبایی استعاره‌ی مکنیه در گرو جزئی است که از مشبّه‌به انتخاب و به همراه مشبّه ذکر می‌شود. استعاره‌ی مکنیه از استعاره‌ی مصرّحه و تشبیه، بلیغ‌تر و مؤثرتر است؛ زیرا ذهن برای فهم آن به دقت، تأمل و تلاش بیشتری نیاز دارد.

خودآزمایی

۱- در شعرهای زیر، استعاره‌های مکنیه را بیابید و در هر استعاره، مشبّه، مشبّه‌به و وجه شبه را تعیین کنید.

کس چو حافظ نگشود از رخ اندیشه نقاب
تا سر زلف سخن را به قلم شانه زند
«حافظ»

هر کو نکاشت مهر و زخوبی گلی نجید
در رهگذار باد نگهبان لاله بود
«حافظ»

تن زن زَمَانکی و بیاسای و کم‌گری
«فرخی»

شمرنده رهروی که عمل بر مجاز کرد
«حافظ»

۲- در شعرها و جمله‌های زیر، استعاره‌های مکنیه را بیابید و معین کنید که کدام یک تشخیص است.

آسمان تعطیل است

بادها بی‌کارند

ابرها خشک و خسیس

هق هق گریه‌ی خود را خوردند.

«قیصر امین‌پور»

شب ایستاده است

خیره نگاه او

بر چارچوب پنجره‌ی من

«سپهری»

بخز در لاکت ای حیوان که سرما

نهانی دستش اندر دست مرگ است

مبادا پوزوات بیرون بماند

که بیرون برف و باران و تگرگ است

درِ آفاق گشاده است ولیکن بسته است

«اخوان»

از سر زلف تو در پای دل ما زنجیر

«سعدی»

ای خوشا این جهان بدین هنگام

«فرخی»

گل بخندید و باغ شد پدرام

۳- استعاراتی که در اشعار زیر به کار رفته‌اند، مصرحه‌اند یا مکنیه؟

چون که زنگار از رُخس ممتاز نیست

«مولوی»

عشق آموخت مرا شکل دگر خندیدن

«مولوی»

آینه‌ت دانی چرا غمّاز نیست

گرچه من خود زعدم دل خوش و خندان زادم

مَلَكَا، مَهَا، نَغَارَا، صَنَمَا، بَتَا، بَهَارَا

مَتَحَيَّرَم، نَدَانَم كِه تُو خُود چِه نَام دَارِي

«سعدی»

خَوَاهَم شَدَن بِه مِيكَدِه گَرِيَان وَ دَادخَوَاه

كُز دَسْت غَم خَلَاص مَن آن جَا مَگَر شُود

«حافظ»

اِي بَخَارَا، شَاد بَاش وَ دِير زِي

مِير زِي تُو شَادمَان آيِد هَمِي

«رودکی»

۴ - استعاره‌های زیر را به تشبیه تبدیل کنید و پایه‌های تشبیه را نام ببرید.

جاده نفس نفس می‌زد

«سپهری»

مَا آبرُوی فِقر و قِنَاعَت نَمِي بَرِيَم

بَا پَادشِه بَگُوی كِه رُوزِي مَقْدَر است

«حافظ»

حقیقت و مجاز

- (۱) مسابقات کُشتی دهه‌ی فجر در ایران انجام شد و **ایران** به مقام اول رسید.
- (۲) معلّم از دانش‌آموزی خواست تا واژه‌ی «زنگ» را در جمله‌ای به کار برد.
- دانش‌آموز گفت: من هر روز به دوستم **زنگ** می‌زنم. معلّم پاسخ او را نپذیرفت. چرا؟
- (۳) طاقت سرّ بریدنم باشد وز حبیبم **سرّ** بریدن نیست

(سعدی)

- (۴) یکی **درخت گل** اندر میان خانه‌ی ماست که سروهای چمن، پیش قامتش پستند

(سعدی)

* به جمله‌ی نخست دقّت کنید؛ در این مثال، واژه‌ی ایران دوبار آمده است.

آیا این دو از نظر معنی با هم فرق دارند؟

از کجا دریافتید که معنی دومی با اولی متفاوت است؟

چرا کلمه‌ی «ایران» می‌تواند در دو معنی به کار رود؟

«ایران» نام کشوری است در آسیای جنوب غربی که مرکز آن «تهران» است. این،

اولین معنی‌ای است که با شنیدن «ایران» به ذهن آدمی می‌رسد. این معنی «معنای حقیقی»

یا «حقیقت» نامیده می‌شود.

دومین «ایران» به معنی تیم یا تیم‌هایی است که از کشور ایران در این مسابقات شرکت

کرده و «ایران» در واقع، محلّ زندگی این تیم یا تیم‌هاست. مناسبت و پیوندی که این دو

معنی را به هم مربوط می‌سازد، همین نکته است. معنی دوم ایران «معنی مجازی» است و

مجاز نام دارد. پیوند و تناسبی که معنی حقیقی و مجازی را به هم مربوط می‌سازد، **علاقه**

خوانده می‌شود.

فهم معنی مجازی یا مجاز بدون نشانه ممکن نیست. باید نشانه‌ای موجود باشد تا ذهن را از معنی حقیقی یا حقیقت بازگرداند و او را به جست‌وجوی معنی مجازی یا مجاز وادارد. این نشانه را «قرینه» می‌گویند. قرینه اگر در کلام ذکر شود، «لفظی» و اگر نشود، «معنوی» است. برای نمونه، در مثال اول، عبارت «به مقام اول رسید» قرینه است که نشان می‌دهد «ایران» مجاز است. استفاده از مجاز، سخن را از ایجاز بهره‌مند می‌کند.

* در مثال دوم، معنایی که معلّم از «زنگ» در نظر دارد «حقیقت» است، یعنی، اولین معنایی که از این واژه به ذهن می‌رسد؛ ابزاری که برای آگاهی از امری، صدایی ایجاد می‌کند. دانش‌آموز زنگ را در معنی مجازی به کار می‌برد و یک «مجاز» می‌آفریند. او «زنگ» را به جای تلفن به کار می‌برد؛ یعنی، به جای آن که بگوید، «تلفن می‌زنم» می‌گوید: «زنگ می‌زنم». جزئی از یک چیز را ذکر می‌کند و مقصود او تمام آن چیز است. آنچه به او اجازه‌ی این کار را می‌دهد، علاقه‌ای است که میان «زنگ» و «تلفن» وجود دارد؛ زیرا، زنگ آشکارترین جزء تلفن است. بقیه‌ی جمله، قرینه‌ای است که نشان می‌دهد زنگ، مجاز است و حقیقت نیست.

علّت پیدایش مجاز، علاوه بر تخیل، صرفه‌جویی در زبان است؛ زیرا در مجاز الفاظ محدود و معانی نامحدودند. از طرف دیگر مجاز، ذهن را در طلب مفهوم تازه‌تر به جست‌وجو و تلاش وامی‌دارد و این تلاش، سبب کسب لذت ادبی می‌شود و نشانه‌ی تأثیر و نفوذ سخن است. * در مثال سوم، «سربریدن» و «سربریدن» به کار رفته است. «سر» در اولین مصراع، حقیقت و به معنی یکی از اندام‌های آدمی است که جایگاه مغز اوست و چشم و گوش و بینی و ... در آن جای دارند.

«سر» در دومین مصراع مجاز و به معنی «اندیشه، قصد و تصمیم» است. بقیه‌ی مصراع «قرینه» است؛ زیرا ذهن را از توجه به معنی حقیقی باز می‌دارد. علاقه‌ای که میان دو معنی وجود دارد، این است که سر «محلّ و جایگاه» اندیشه است و به همین دلیل می‌توان سر را در معنی فکر و اندیشه به کار برد. مجاز، دایره‌ی الفاظ را در زبان گسترش می‌دهد؛ زیرا به یک واژه امکان می‌دهد تا در معانی متفاوتی به کار رود. از سوی دیگر،

مجاز، سخن را از مبالغه و اغراق بیش تر بهره مند می سازد. برای نمونه، وقتی شاعر «سر» را در معنی «اندیشه» به کار می گیرد، گویی آن را چیزی جز اندیشه نمی داند؛ در حالی که به واقع این گونه نیست و سر تنها، جایگاه اندیشه است.

* به آخرین مثال دقت کنید؛ آیا در آن مجاز دیده می شود؟

قرینه‌ی این مجاز چیست؟

«درخت گل» یک مجاز است؛ زیرا در غیر معنی اصلی خود - یعنی، یار - به کار رفته است. بقیه‌ی کلمات قرینه‌اند؛ زیرا ذهن را از توجه به معنی حقیقی - یعنی، «بوته‌ی گل» - باز می گردانند و به جست‌وجوی معنای مجازی - یعنی، «یار» - برمی‌انگیزند.

علاقه‌ی این مجاز چیست؟

علاقه‌ای که گل و یار را به هم می پیوندد و اجازه می دهد تا یکی به جای دیگری به کار رود، «شباهت» است؛ زیرا یار در زیبایی چون درخت گل است.

آیا در این بیت استعاره هم دیده می شود؟

آری؛ درخت گل یک استعاره‌ی مصرحه است؛ زیرا «مشبه‌به» تشبیهی است که «مشبه» آن «یار» است و اکنون به جای آن به کار رفته است.

با دقت در آنچه گفتیم، در می یابید که «استعاره» نیز «مجاز» است؛ مجازی که علاقه‌ی آن «شباهت» می باشد.

«استعاره» از سویی با مجاز مرتبط است؛ زیرا در غیر معنی اصلی به کار می رود و از سویی به تشبیه می رسد؛ زیرا مشبه بهی است که به جای مشبه آمده است.

حقیقت: اولین و رایج‌ترین معنایی است که از یک واژه به ذهن می‌رسد.
مجاز: به کار رفتن واژه‌ای است در غیر معنی حقیقی، به شرط وجود
علاقه و قرینه.

علاقه: پیوند و تناسبی است که میان حقیقت و مجاز وجود دارد. اگر
علاقه نباشد، مجاز هم نخواهد بود.

قرینه: نشانه‌ای است که ذهن را از حقیقت باز می‌دارد و بر دُنوع است:
لفظی و معنوی.

بیش‌تر قرینه‌ها لفظی‌اند و منظور از قرینه‌ی معنوی، شرایط زمان و
مکان و... است که مجاز بودن واژه را نشان می‌دهد.

مجاز از این رو در زبان پدید می‌آید که الفاظ محدود و معانی نامحدودند.
مجاز علاوه بر خیال‌انگیز بودن، زبان را وسعت می‌بخشد و در سخن موجب ایجاز
و مبالغه می‌شود. تلاشی که مجاز در ذهن می‌آفریند، راز هنری بودن و زیبایی آن است.
استعاره از سویی با تشبیه و از سوی دیگر با مجاز مرتبط است.
توجه: کلماتی مانند شیر که چند معنی لغوی دارند، مجاز نیستند.

خودآزمایی

۱- در بیت‌ها و عبارتهای زیر، واژه‌هایی را مشخص کرده‌ایم. کدام واژه حقیقت و کدام
مجاز است؟ در هر مجاز، قرینه را نشان دهید.

سَرِ مَـنـداری، سَرِ خـویش‌گیر
بُـرـو هر چه می‌بایدت پیش‌گیر

(سعدی)

اگر به زلف دراز تو، دست ما نرسد
گناه بخت پریشان و دست کوتاه ماست

(حافظ)

ما را سری است با تو که گر خلق روزگار
دشمن شوند و سر برود هم بر آن سریم

(سعدی)

آن که جان بخشید و ایمان خاک را
«عطار»

در افتادم زمستی بر سر خاک
«گلشن راز»
وز دست تو هیچ دست بالاتر نیست
«سعدی»

گرچه ماند در نبشتن شیر و شیر
«مولوی»

آفرین جان آفرین پاک را

چو آشامیدم این پیمانۀ پاک
از تو به که نالم که دگر داور نیست

کار پاکان را قیاس از خود مگیر

۲- در میان مجازهای زیر، استعاره‌ها را مشخص کنید.

یعنی که رخ بیوش و جهانی خراب کن
«حافظ»

فتنه‌انگیز جهان نرگس جادوی تو بود
«حافظ»

من در میان جمع و دلم جای دیگر است
«سعدی»

وگرنه شرح دهم با تو داستان فراق
«حافظ»

تو آزادی و خلقی در غم رویت گرفتاران
«سعدی»

دل رمیده‌ی ما را انیس و مونس شد
«حافظ»

دامن گوهر بیار بر سر مجلس ببار
«سعدی»

گل‌برگ را ز سنبل مشکین نقاب کن

عالم از شور و شر عشق خبر هیچ نداشت

هرگز وجود حاضر غایب شنیده‌ای

زبان خامه ندارد سر بیان فراق

الا ای باد شبگیری بگو آن ماه مجلس را

ستاره‌ای بدرخشید و ماه مجلس شد

دفتر فکرت بشوی، گفته‌ی سعدی بگوی

علاقه‌های مجاز

- (۱) پیش‌دیوار آن چه گویی، هوش‌دار
تا نباشد در پس دیوار **گوش**
«سعدی»
- (۲) **دست** در حلقه‌ی آن زلف دو تان توان کرد
تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد
«حافظ»
- (۳) **سر** آن ندارد امشب که برآید آفتابی
چه خیال‌ها گذر کرد و گذر نکرد خوابی
«سعدی»
- (۴) دیدم که **نفسم** در نمی‌گیرد و آتشم در هیزم ترا اثر نمی‌کند.
«سعدی»
- (۵) محتاج قصه نیست، گرت قصد **خون** ماست
چون رخت از آن توست، به یغما چه حاجت است؟
«حافظ»
- (۶) برآشفتم عابد که خاموش باش
تو مرد **زیبان** نیستی، گوش باش
«سعدی»

* مجازی که در بیت نخست آمده، کدام واژه است؟
قرینه‌ی این مجاز، لفظی است یا معنوی؟
چه علاقه‌ای حقیقت و مجاز را به هم می‌پیوندد؟

«گوش» اندام شنوایی آدمی و در این معنا، «حقیقت» است؛ بنابراین، نمی‌تواند در پس دیوار بیاید و همین نکته، قرینه‌ای است که ذهن را به جست‌وجوی معنی مجازی وا می‌دارد. معنی مجازی گوش در این بیت «انسان جاسوس» است. علاقه‌ای که «گوش» را به «انسان جاسوس» می‌پیوندد، **علاقه‌ی جزئیّه** نام دارد؛ زیرا گوش جزئی از انسان و اندام شنوایی اوست.

* در مثال دوم، شاعر از دست کردن در حلقه‌ی زلف سخن گفته است. آنچه می‌تواند در حلقه‌ی زلف جای گیرد، تمام دست نیست، بلکه انگشتان است که بخشی از دست می‌باشد. علاقه‌ای که میان دست و انگشتان دست وجود دارد، **علاقه‌ی کلیه** نام دارد؛ زیرا کل دست ذکر شده و تنها جزئی از آن - که انگشتان باشد - اراده شده است.

* در شاهد سوم، شاعر از دیربایی شب می‌نالند و آن‌گاه با خود می‌گوید: امشب، آفتاب در این اندیشه نیست که طلوع کند. او به جای اندیشه از چه واژه‌ای استفاده کرده است؟ «سر» مجازی است که در مصراع اول به کار رفته است. مضاف بودن سر قرینه است تا مخاطب دریابد که سر در معنی اندیشه آمده است. علاقه‌ای که خلق چنین مجازی را ممکن می‌سازد، **علاقه‌ی محلیه** نام دارد؛ زیرا سر محل و جایگاه اندیشه است. این علاقه از رایج‌ترین علاقه‌ها در ادب فارسی است.

* در جمله‌ی چهارم «نفس» در معنی مجازی به کار رفته است. مقصود سعدی از این واژه، «سخن» است و «در نمی‌گیرد» قرینه‌ای است که نشانگر این مجاز می‌باشد. میان نفس و سخن چه پیوندی احساس می‌کنید؟ مناسبتی که میان نفس و سخن احساس می‌شود، این است که نفس «سبب» سخن است. این نوع علاقه را **سببیه** می‌نامیم.

* به پنجمین شاهد دقت کنید؛

شاعر در مصراع اول از قصد چه چیزی سخن می‌گوید؟

«خون» مجاز است یا حقیقت؟

«قصد خون کسی را داشتن» در زبان فارسی به معنی قصد کشتن او را داشتن است. با این توضیح، درمی‌یابیم که «خون» در معنی «کشتن» به کار رفته است. اضافه شدن قصد به خون، قرینه‌ای است که این مجاز را نشان می‌دهد. علاقه‌ای که کشتن و خون را به هم می‌پیوندد، **علاقه‌ی لازمیّه**^۱ نام دارد؛ زیرا کشتن معمولاً با خون‌ریزی همراه است.

۱ - لازمیّه: همراهی

* در مثال آخر، شاعر «زبان» را در معنی سخن به کار برده است. بقیه‌ی واژگان جمله، قرینه‌ای هستند که این مجاز را معین می‌کنند. زبان «ابزاری» است که سخن با آن ادا می‌شود و همین، علاقه‌ای است که معنی حقیقی و مجازی را به هم می‌پیوندد؛ این علاقه را **آلیه**^۱ می‌نامیم. شمار علاقه‌هایی که مجاز را به حقیقت می‌پیوندد، نامعین است و با کوشش ذهنی هنرمندان توسعه یافته است. البته بعضی از علاقه‌ها از انواع دیگر رایج‌ترند اما این بدان معنی نیست که کوشش کنیم تا شمار علایق محدود و محصور بماند.

نکته‌ی دیگری که باید در یافتن علاقه بدان توجه داشت، این است که گاه مجاز را با بیش از یک علاقه می‌توان به حقیقت آن پیوند داد؛ برای نمونه، اگر «ایران» را در معنی تیم فوتبال ایران به کار بریم، می‌توان علاقه را **محلّیه** یا **کلیّه** نامید؛ زیرا هم محلّی است که تیم فوتبال ایران را دربر می‌گیرد و هم یک کل است که تیم فوتبال جزئی از آن به‌شمار می‌رود.

علاقه: پیوندی است که میان حقیقت و مجاز وجود دارد.

آفرینش مجاز با وجود علاقه صورت می‌گیرد.

رایج‌ترین علاقه‌ها عبارت‌اند از:

جزئیّه: جزئی از یک چیز به جای تمام آن به کار می‌رود.

کلیّه: تمام یک چیز به جای جزئی از آن می‌آید.

محلّیه: محلّ چیزی به جای خود آن چیز می‌آید.

سببیّه: سبب چیزی جانشین خود آن چیز می‌شود.

لازمیه: چیزی به دلیل همراهی همیشگی با چیزی، به جای آن به کار

می‌رود.

آلیه: ابزاری جانشین کاری می‌شود که با آن ابزار انجام می‌شود.

علایق نامحدودند و نباید آن‌ها را در شمار خاصی محدود کنیم؛ چرا که

در این صورت، هنرمندان را از خلق مجازهای نو باز می‌داریم.

گاه مجاز را با بیش از یک علاقه می‌توان با حقیقت پیوند داد.

خودآزمایی

۱- در شعرها و جمله‌های زیر، علاقه‌ی مجازهای مشخص شده را تعیین کنید.

- نپندارم این کام حاصل کنی   مبادا که جان در سر دل کنی

«سعدی»

- سرم درد می‌کند.

- دهخدا قلم خوبی داشت.

آتشی آید بسوزد خلق را   گرنبندی زین سخن تو خلق را

«مولوی»

ای ز خود گشته سیر، جوع این است

- ماه دشت لاله‌ها را روشن کرده بود.

«سنایی»

دل عالمی بسوزی چو عذار بر فروزی   تو از این چه سود داری که نمی‌کنی مدارا

«حافظ»

۲- مجازهایی را که در بیت‌ها و جمله‌های زیر به کار رفته‌اند، معین کنید؛ قرینه‌ی آن‌ها را

نشان دهید و نوع علاقه را بیان نمایید.

سپید شد چو درخت شکوفه‌دار سرم   وز این درخت همین میوه‌ی غم است برم

«جامی»

- جهان خوردم و کارها راندم.

«ابوالفضل بیهقی»

به یاد روی شیرین بیت می‌گفت   چو آتش تیشه می‌زد، کوه می‌سفت

«نظامی»

برآسفت ایران و برخاست گرد   همی هر کسی کرد ساز نبرد

«فردوسی»

دیدی که خون ناحق پروانه شمع را   چندان امان نداد که شب را به سر برد

«حکیم شفیعی»

- بر صفرای خویش بر نیامدم.

«ابوالفضل بیهقی»

اگر رفت و آثار خیرش نماند   نشاید پس مرگش الحمد خواند

«سعدی»

این دم شنو که راحت از این دم شود پدید

«خاقانی»

آن کس که به دینار و درم خیر نیندوخت

سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد

«سعدی»

– دست بالای دست بسیار است.

شبی یاد دارم که چشمم نخفت

شنیدم که پروانه با شمع گفت

«سعدی»

جهان انجمن شد بر تخت اوی

فرو مانده از فرّه و بخت اوی

«فردوسی»

۳ – واژه‌های زیر را در معنی مجازی به کار ببرید.

شهر، قلم، چشم، زبان، دست، سر، خورشید

۴ – واژه‌های زیر را به صورت مجاز و استعاره به کار ببرید.

ماه، سرو

کنایه

(۱) زرفتم به محرومی از هیچ کوی چرا از درِ حق شوم **زرد روی**
«سعدی»

(۲) هنوز از دهن بوی شیرآیدش *
همی رای شمشیر و تیرآیدش
«فردوسی»

(۳) حافظ از باد خزان در چمن دهر مرنج *
فکر معقول بفرما **گل بی خار** کجاست
«حافظ»

(۴) همینت بسنده است اگر بشنوی *
که **گر خار کاری، سمن ندروی**
«سعدی»

(۵) روی جعبه‌ی تلویزیون نوشته شده است : «**شکستنی است**». مقصود از این جمله چیست؟

* در مثال نخست، به مصراع دوم دقت کنید؛

— شاعر از خود چه می‌خواهد و مقصود وی از این پرسش چیست؟

«زرد روی» در این مصراع به چه معنی است؟

شاعر در مصراع اول ادعا می‌کند که از هیچ درگاهی محروم باز نگشته است و به استناد این سخن، دلیلی نمی‌بیند که از درگاه خداوند — که بخشنده‌ی مطلق است —

محروم و زرد روی بازگردد، خجالت بکشد و شرمنده شود.

با کمی تأمل در مصراع دوم درمی‌یابیم که او «زرد روی شدن» را در معنای بی‌نصیب ماندن و شرمنده شدن به کار برده است. علتی که او توانسته چنین معنایی را از «زرد روی» اراده کند، آن است که بارزترین نشانه‌ی شرمندگی و بی‌نصیبی، زرد شدن چهره‌ی آدمی است. این گونه بیان را به سبب پوشیدگی آن **کنایه** می‌گوییم؛ یعنی، بیان نشانه‌ی یک چیز و اراده کردن خود آن چیز. دریافت و فهم کنایه همواره از طریق معنی معنی^۱ صورت می‌گیرد؛ برای مثال، زرد روی یک معنی دارد که آن زرد رنگ شدن چهره‌ی آدمی است و یک معنی معنی دارد که آن خجل شدن و شرمنده گشتن است.

قصد شاعر از بیان کنایه، وادار کردن مخاطب به، تلاش ذهنی، ایجاد حالت اعجاب در او و محسوس ساختن یک حالت است.

* مصراع نخست بیت دوم (هنوز از دهن بوی شیر آیدش) کنایه‌ای دارد که امروز نیز در سخن جاری و رایج است. بسیاری از شما این کنایه را شنیده و شاید خود نیز آن را به کار برده‌اید. در این جمله قرینه‌ای نیست تا نشان دهد که الفاظ در معنی مجازی به کار رفته‌اند؛ یعنی، الفاظ همه حقیقت‌اند اما مقصود گوینده هرگز آن نیست که اگر دهان او را ببوییم، بوی شیر خواهد داد بلکه مقصود وی «کودک بودن» اوست. شاعر از بیان آشکار این نکته روی می‌گرداند ولی آشکارترین نشانه‌ی کودک‌گی را — که هرگز از کودک‌گی جدا نیست — ذکر می‌کند تا مخاطب از طریق معنی معنی و با تلاش ذهنی، به مقصود دست یابد. گوینده با استفاده از این کنایه، «کودک بودن» را محسوس ساخته و مخاطب را به درنگ و تأمل وا داشته است.

* درسومین شاهد (حافظ، از باد خزان ...) شاعر، خویشتن را مخاطب قرار داده در حالی که غرض او از این کار، آگاه ساختن همه‌ی انسان‌هاست؛ زیرا انسان از بادخزانی که زیبایی‌های طبیعت را به یغما می‌برد، آزرده است.

حافظ از ما سؤال می‌کند و غرض وی از این پرسش، اثبات این حقیقت است که

۱ - معنی معنی تقریباً همان چیزی است که امروز به آن مفهوم می‌گوییم.

«آسایش بی رنج»، «بهار بی خزان» و «نوش بی نیش» در این جهان نیست و هرچه هست آمیزه‌ای است از این دو. او برای عینی ساختن مقصود خویش، به بیان یک نمونه می‌پردازد: «گل بی خار»، که یک کنایه است. حافظ انتظار دارد تا مخاطب، این نمونه را با تلاش ذهنی خویش تعمیم دهد و به آن‌چه شاعر اراده کرده است، دست یابد. «گل بی خار» کنایه‌ای است کوتاه، محسوس و دلیلی بر آن‌چه شاعر ادعا کرده است. لذت ادبی که از این کنایه حاصل می‌شود، به سبب تلاش ما در عمومیت بخشیدن به این نمونه است که این کار از طریق استدلال‌های ذهنی صورت می‌گیرد.

* بیت چهارم (همینت بسنده است اگر بشنوی ...) همانند بیت سوم است.

قصده شاعر از بیان مصراع دوم چیست؟

آیا می‌خواهد بگوید که کارنده‌ی خار، دروگر سمن نخواهد بود؟

به یقین، مقصود او تنها این نیست؛ او می‌خواهد بگوید که کار بد پایانی خوب نخواهد داشت اما برای این که این سخن را با تأثیر و رسایی بیش‌تری همراه سازد، به صورت کنایه بیان می‌کند؛ نمونه‌ای را ذکر می‌کند، محسوس، عینی و غیرقابل انکار تا مخاطب از طریق آن، مقصود را دریابد؛ نمونه‌ای که هیچ‌کس نمی‌تواند در درستی آن تردید کند. زیبایی کنایه نیز در همین غیرقابل انکار بودن و برخورداری از قدرت اقناع و تأثیر بی‌نظیر است. مفهوم این کنایه را مخاطب از طریق استدلال و معنی‌درمی‌یابد.

* شاهد پنجم جمله‌ای است که آن را بسیار دیده‌ایم. مقصود از این جمله چیست؟

این جمله جانشین کدام جمله است؟

غرض از نوشتن جمله‌ی «شکستنی است» این است که در حمل شیء دقت شود. به تعبیر دیگر، یعنی، «مواظب باشید».

چه رابطه‌ای میان این دو جمله وجود دارد؟

اگر شما از نویسنده‌ی این جمله بپرسید که چرا مواظب باشم، چه خواهد گفت؟ بدون شک پاسخ او این خواهد بود: «زیرا شکستنی است». با دقت در این پرسش و پاسخ آن درمی‌یابیم که نویسنده «علت کار» را به جای «کار» بیان کرده و قصد او آن بوده است

که ذهن مخاطب با تلاش و استدلال مفهوم مورد نظر را بیابد. او با بیان علت، مجال پرسش را از مخاطب می‌گیرد و او را قانع می‌سازد. این نوع کنایه در زبان روزمره رایج است.

کنایه: پوشیده سخن گفتن است درباره‌ی امری.
کنایه، دریافت معنی معنی است از طریق استدلال.
کنایه سبب درنگ خواننده است، ذهن او را به تلاش و می‌دارد و
حالات را برای او محسوس می‌سازد.
کنایه ادعای خود را با دلیل همراه می‌سازد؛ از این رو مخاطب توان
انکار آن را ندارد و آن را می‌پذیرد.

خودآزمایی

– در جمله‌ها و شعرهای زیر کنایات را مشخص کنید، مفهوم آن‌ها را بیان کنید.

– فلانی ریش سفید است.

گهی پشت بر زین، گهی زین به پشت

(فردوسی)

چنین است رسم سرای درشت

که گندم ستانی به وقت درو

(سعدی)

نپندارم ای در خزان کشته جو

– قیمت مقطوع است.

تبارک الله از این فتنه‌ها که در سر ماست

(حافظ)

– سرم به دنیی و عقبی فرو نمی‌آید

– سخن دهان به دهان می‌گشت.

گفتم این منزلت از قدر تو می‌بینم بیش

هر کجا پای نهد، دست ندارندش پیش

(سعدی)

پر طاووس در اوراق مصاحف دیدم

گفت خاموش، که هر کس که جمالی دارد

– دست روی دست گذاشته است.

از مکافات عمل غافل مشو

چو بشنید بیچاره بگریست زار

چو نامردم آواز مردم شنید

یکی نغزبازی کند روزگار

به تیغم گر کُشد، دستش نگیرم

هر که دل پیش دلبری دارد

دلا معاش چنان کن که گر بلغزد پای

برو با دوستان آسوده بنشین

وگر بینی که با هم یک‌زبانند

گندم از گندم بروید جو زجو

«مولوی»

که ای خواجه دستم زدامن بدار

«سعدی»

میان خطر جای بودن ندید

«سعدی»

که بنشاندت پیش آموزگار

«فردوسی»

وگر تیرم زند، منت پذیرم

«حافظ»

ریش در دست دیگری دارد

«سعدی»

فرشته‌ات به دو دست دعا نگه دارد

«حافظ»

چو بینی در میان دشمنان جنگ

کمان را زه کن و بر باره بر سنگ

«سعدی»

بخش چهارم

بدیع

آرایه‌های لفظی، آرایه‌های معنوی

موسیقی درونی (لفظی) و معنوی شعر

- (۱) پیش از اینت بیش از این اندیشه‌ی **عشاق** بود
مهرورزی تو با ما شهره‌ی آفاق بود
- (۲) **یاد باد** آن صحبت شب‌ها که با نوشین لبان
بحث سرّ **عشق** و ذکر حلقه‌ی **عشاق** بود
- (۳) پیش از این کاین سقف سبز و **طاق** مینابرکشند
منظر چشم مرا ابروی جانان، **طاق** بود
- (۴) از دم صبح ازل تا **آخر شام ابد**
دوستی و مهر بر یک عهد و یک میثاق بود
- (۵) سایه‌ی **معشوق** اگر افتاد بر **عاشق** چه شد
ما به او **محتاج** بودیم او به ما **مشتاق** بود
- (۶) **حسن** مهر و بیان مجلس گرچه دل می‌برد و دین
بحث ما در **لطف طبع** و **خوبی اخلاق** بود
- (۷) بر در **شاهم**، **گدایی** نکته‌ای در کار کرد
گفت بر هر خوان که بنشستم **خدا رزاق** بود
- (۸) رشته‌ی **تسبیح** اگر **بگسست** معذورم بدار
دستم اندر **ساعد ساقی** **سیمین ساق** بود
- (۹) در شب **قدر** از **صبحی** **کرده‌ام** عیبم مکن
سرخوش آمد یار و جامی بر کنار طاق بود

(۱۰) شعر حافظ در زمان آدم اندر باغ خلد

دفتر **نسرین** و **گل** را زینت اوراق بود

«حافظ»

غزل را یک بار دیگر بخوانید و درباره‌ی آهنگ و موسیقی هر یک از بیت‌های آن بیندیشید. موسیقی ای که در هر بیت احساس می‌شود، از چه عواملی پدید می‌آید؟ وزن، قافیه و ردیف بخشی از این عوامل اند که پیش از این با آن‌ها آشنا شدیم. عوامل دیگری نیز هستند که شاعر به یاری آن‌ها موسیقی درونی و معنوی^۱ شعر خویش را غنا می‌بخشد. در این درس می‌کوشیم تا شما را با بعضی از این عوامل آشنا کنیم.

* دو واژه‌ی «پیش و پیش» را در مصراع اول در نظر بگیرید. این دو کلمه تنها در صامت اول با هم متفاوت‌اند. هم‌وزنی دو کلمه و هم‌سانی آن‌ها در دو واج دیگر، سبب افزایش موسیقی درونی مصراع اول است.

* در بیت دوم، دو کلمه‌ی «یاد و باد» نیز چنین‌اند. علاوه بر این، در کنار هم آمدن بلافاصله‌ی آن‌ها موسیقی بیت را بیش‌تر می‌کند. در همین بیت، دو کلمه‌ی «عشق و عشاق» در سه واج مشترک‌اند. این اشتراک نیز از عوامل ایجاد موسیقی است. ضمناً واژه‌ی «عشاق» که کلمه‌ی قافیه‌ی مصراع اول است، در پایان بیت دوم تکرار شده و این تکرار در افزایش موسیقی شعر مؤثر است. هفت بار تکرار مصوّت بلند «آ» نیز از اسباب زیبایی و گوش‌نوازی بیت است.

* در بیت سوم، واژه‌ی «طاق» به دو معنی به کار رفته است؛ در مصراع اول به معنی «آسمان» و در مصراع دوم به معنی «کمان ابرو، بی‌نظیر و ...». این کلمات هم‌جنس از اسباب مهمّ افزایش موسیقی درونی است.

* در بیت چهارم، دو واژه‌ی «صبح و شام» و دو واژه‌ی «ازل و ابد» از نظر معنی متضاد یک‌دیگرند و این تضادّ معنا، موسیقی معنوی بیت را افزون می‌سازد.

۱ - منظور از موسیقی معنوی، تناسب‌ها و تضادهایی است که در معنی واژه‌ها احساس می‌شود. توضیح این‌که موسیقی در ترکیب «موسیقی معنوی» به معنای وسیع آن به کار می‌رود و شامل هر نوع هماهنگی و رابطه‌ای است که در میان واژه‌ها وجود دارد؛ رابطه‌هایی چون تناسب، تضاد و ...

* در بیت پنجم، دو کلمه‌ی «عاشق و معشوق» در سه واج مشترک‌اند. تکرار سه واج «ع، ش، ق» عامل افزایش موسیقی این بیت است. در مصراع دوم همین بیت دو واژه‌ی «محتاج و مشتاق» هم‌وزن‌اند. کلمات هم‌وزن چه در کنار هم باشند و چه در پایان دو جمله تکرار شوند، موسیقی ایجاد می‌کنند.

* در بیت ششم، واژه‌های «حسن، لطف، خوبی، مه‌رویان» تناسب معنایی دارند و این تناسب، سبب زیبایی و تأثیر بیت است.

* در بیت هفتم، دو واژه‌ی «گدایی و نکته‌ای» در مصوّت پایانی «ای» مشترک‌اند و همین اشتراک در ایجاد موسیقی درونی مؤثر است. در همین بیت، تضاد معنایی دو واژه‌ی «شاه و گدا» و مصراع دوم که یادآور آیه‌ی «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ» (آیه ۵۸/ الذاریات) تواند بود، بر موسیقی معنوی بیت افزوده است.

* به تکرار «س» در بیت هشتم دقت کنید؛ این صامت هشت بار در آغاز و میانه‌ی کلمات بیت تکرار شده و موسیقی درونی بیت را به حد اعلا رسانده است. با کمی دقت درمی‌یابیم که تکرار یک صامت در اوّل یا وسط یا آخر کلمات می‌تواند موسیقی ایجاد کند.

* در بیت نهم، میان صبحی کردن، جام و یار تناسب معنایی برقرار است و شب قدر با صبحی کردن تضاد معنایی دارد. این دو از عوامل ایجاد موسیقی معنوی بیت هستند.

* در بیت آخر، شاعر با ادعایی خیالی – که عقلاً و عادتاً غیر ممکن است – رونق و زیبایی سخن خویش را ستوده است. این ادعا در ایجاد تناسب معنوی بیت فوق‌العاده مؤثر است.

چنان‌که دیدید، با اندکی تأمل در هر یک از بیت‌ها می‌توان بعضی از عوامل ایجادکننده‌ی موسیقی لفظی و معنوی را بازشناخت. عوامل پدیدآورنده‌ی موسیقی درونی را **آرایه‌های لفظی** و اسباب خلق‌کننده‌ی موسیقی معنوی را **آرایه‌های معنوی** می‌نامیم. ما در درس‌های بعد این آرایه‌ها را به تفصیل خواهیم شناخت. علمی که به شناسایی آرایه‌های لفظی و معنوی می‌پردازد، **بدیع** نام دارد.

واج آرایی^۱

(۱) جان بی جمال جانان میل جهان ندارد

هر کس که این ندارد حقاً که آن ندارد

« حافظ »

(۲) خیال خال تو با خود به خاک خواهم برد

که تا ز خال تو خاکم شود عبیر آمیز

« حافظ »

(۳) شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی

غنیمت است چنین شب که دوستان بینی

« سعدی »

(۴) خوابِ نوشینِ بامدادِ رحیل

باز دارد پیاده را ز سبیل

« سعدی »

* مثال نخستین را به دقت بخوانید؛ در کدام واژه‌ها مصوت بلند «آ» آمده است؟ مصوت بلند «آ» ده بار در واژه‌های مختلف تکرار شده است. اگر به موسیقی و آهنگی که از بیت برمی‌خیزد، دقت کنیم درمی‌یابیم که تکرار آگاهانه‌ی یک مصوت تا چه اندازه در غنای موسیقی درونی بیت مؤثر بوده و به گوش‌نوازی آن کمک کرده است. در همین بیت، تکرار صامت «ج» در مصراع اول نیز به عنوان یک عامل ایجاد کننده‌ی موسیقی لفظی درخور توجه است.

* در مثال دوم، شاعر صامت «خ» را در آغاز هفت واژه آورده است؛ یعنی، «خ» بیش از هر صامت دیگری تکرار شده و همین امر بر موسیقی درونی بیت مؤثر بوده و بر تأثیر و زیبایی آن افزوده است. این تکرار را **واج آرایی** گفته‌اند؛ زیرا آرایه‌ای است که از تکرار

۱- واج آرایی نغمه‌ی حروف نیز نامیده شده است.

یک واج حاصل می‌شود.

* به مصراع اول سومین مثال دقت کنید؛ کدامین صامت بیش از هر واج دیگری

تکرار شده است؟

اگر از حرف ربط «و» در این مصراع صرف نظر کنیم، این مصرع شش واژه دارد و پنج واژه‌ی آن با «ش» آغاز می‌شوند. تکرار این صامت، موسیقی درونی مصراع اول را به اوج می‌رساند و بر روانی آن می‌افزاید. در این مصراع، «و» نیز به صورت مصوت کوتاه «اُ» چهار بار تکرار می‌شود. تکرار این مصوت کوتاه نیز بر موسیقی لفظی بیت می‌افزاید و آن را گوش‌نوازتر و دل‌نشین‌تر می‌سازد.

* در آخرین شاهد، تمامی کلمات مصراع اول به وسیله‌ی مصوت کوتاه «اِ» به هم پیوسته‌اند و رشته‌ای از اضافات پدید آمده است. تکرار مصوت کوتاه «اِ» در این مصراع تکامل بخش موسیقی درونی است.

قدما تکرار مصوت «ـِ» را تابع اضافات می‌نامیدند و چنین می‌پنداشتند که مانع روشنی و رسایی سخن است در حالی که چنین نیست و این تکرار، گاه موسیقی بیت را بیش‌تر می‌کند و بر تأثیر آن می‌افزاید.

واج آرایی: تکرار یک واج (صامت یا مصوت) است در کلمه‌های یک مصراع یا بیت؛ به گونه‌ای که آفریننده‌ی موسیقی درونی باشد و بر تأثیر شعر بیفزاید.
توجه: موسیقی برخاسته از واج آرایی صامت‌ها محسوس‌تر است.

خودآزمایی

– در بیت‌های زیر، واج آرایی را بیابید و شمار هر صامت یا مصوت تکراری را تعیین کنید.

ریاست به دست کسانی خطاست   که از دستشان دست‌ها بر خداست

(سعدی)

به زابل نشسته است و گشته است مست   نگیرد کس از مست، چیزی به دست

(فردوسی)

که در چمن همه گل بانگ عاشقانه‌ی توست
«حافظ»

ملالت علما هم ز علم بی عمل است
«حافظ»

من از گفتن می مانم // اما زبان گنجشکان // زبان زندگی جمله‌های جاری جشن طبیعت است
« فروغ »

خون عاشق به قدح گر بخورد، نوشش باد
«حافظ»

بر امید دانه‌ای افتاده‌ام در دام دوست
«حافظ»

مسکین برید وادی و ره در حرم نداشت
«حافظ»

نه بهرام پیدا، نه کیوان، نه تیر
«فردوسی»

گر نیستی پس چیستی؟ ای همدم تنهای دل
«اوستا»

گویی که نیشی دور از او، در استخوانم می رود
«سعدی»

دلت به وصل گل ای بلبل صبا خوش باد

نه من ز بی عملی در جهان ملولم و بس

نرگس مست نوازشگر مردم دارش

زلف او دام است و خالش دانه‌ی آن دام و من

هر راهرو که ره به حریم درش نبرد

شبی چون شبه روی شسته به قیر

ای مست شبرو کیستی؟ آیا مه من نیستی؟

من مانده‌ام مهجور از او، دل خسته و رنجور از او

ای تکیه گاه و پناه

زیباترین لحظه‌های

پر عصمت و پر شکوه

تنهایی و خلوت من!

ای شط‌شیرین پر شوکت من!

«مهدی اخوان ثالث»

لختی بخند، خنده‌ی گل زیباست
«قبصر امین پور»

لبخند تو خلاصه‌ی خوبی‌هاست

تکرار

(۱) گفתי ز **خاک** **بیش تر**ند اهل عشق من
از **خاک** **بیش تر** نه که از **خاک** کم تریم
«سعدی»

(۲) **خیال** روی **کسی** در سر است هر **کس** را
مرا **خیال** **کسی** کز **خیال** بیرون است
«سعدی»

(۳) بدیدم **حُسن** را سرمست، می گفت
بلایم من، **بلا**یم من، **بلا**یم
«مولوی»

(۴) **آدمی** در عالم خاکی نمی آید به دست
عالمی دیگر **بباید** ساخت وز نو **آدمی**
«حافظ»

* به مثال نخستین دقت کنید. بیت از شاهکارهای استاد غزل «سعدی» است. آیا می توانید واژه‌های تکراری را معین کنید؟

واژه‌ی «خاک»، سه بار و واژه‌ی «بیش تر» دو بار تکرار شده‌اند. این تکرار ناپیدا که تا به جست‌وجوی واژگان تکراری برنخیزیم، نمی‌توانیم از آن آگاه شویم، آرایه‌ای است که «تکرار» خوانده می‌شود و موسیقی درونی شعر بر خاسته از آن است.

* در دومین مثال، کلمه‌های «خیال» و «کس» هر یک، سه بار تکرار شده‌اند و به تقریب می‌توان گفت که $\frac{1}{3}$ واژه‌های بیت تکراری است. آهنگ دل‌نواز شعر تا حدّ زیادی از آرایه‌ی «تکرار» حاصل می‌شود.

* به مصراع دوم سوّمین مثال دقت کنید. این مصراع از تکرار چه کلماتی پدید آمده است؟ این گونه تکرار آشکار که از هنرهای مولانا و دل‌بستگی‌های شعری اوست، به خوبی

توانسته موسیقی و تأثیر شعر را بیش تر سازد و بر لذت خواننده یا شنونده‌ی آن بیفزاید.

* آخرین مثال را بخوانید؛ آیا در آن تکراری می‌بینید؟

واژه‌ی «آدمی» در آغاز و پایان بیت تکرار شده است. این تکرار سبب زیبایی و گوش‌نوازی شعر است و بر تأثیر آن می‌افزاید.

تکرار: تکرار یک یا چند کلمه است در شعر، به گونه‌ای که بتواند بر موسیقی درونی بیفزاید و تأثیر سخن را بیش تر سازد. تکرار زمانی پدید می‌آید که کلمه‌ای دوبار یا بیش تر تکرار شود.

خودآزمایی

— در اشعار زیر، آرایه‌ی تکرار را پیدا کنید و واژه‌های تکراری را معین نمایید.

از در درآمدی و من از خود به در شدم

«سعدی»

طیّران مرغ دیدی تو زپای بند شهوت

«سعدی»

چه خوش صید دلم کردی، بنام چشم مست را

«حافظ»

بار بی‌اندازه دارم بر دل از سودای عشقت

«سعدی»

گر برود جان ما در طلب وصل دوست

«سعدی»

چون شمع نکورویی در رهگذر باد است

«حافظ»

گل، آن جهانی است نگنجد در این جهان

در عالم خیال چه گنجد، خیال گل

هم نظری، هم خبری، هم قمران را قمری

هم شکر اندر شکر اندر شکر اندر شکری

چه نماز باشد آن را که تو در خیال باشی

تو صنم نمی گذاری که مرا نماز باشد

خواب و خورت زمربه‌ی خویش دور کرد

آن‌گه رسی به خویش که بی خواب و خورشوی

ای جانِ جانِ جانِ جان، ما نامدیم از بهر نان

بَرَجَه، گدارویی مکن در بزم سلطان، ساقیا

«مولوی»

«مولوی»

«سعدی»

«حافظ»

«مولوی»

سجع

(۱) توانگری به هنر است نه به مال و بزرگی به عقل است نه به سال . « سعدی »

(۲) هرچه در دل فرو آید، در دیده نکو نماید. « سعدی »

(۳) مال از بهر آسایش عمر است، نه عمر از بهر گرد کردن مال. « سعدی »

* در مثال اوّل، کلمات «مال و سال» که در پایان دو جمله آمده‌اند، هم‌وزن‌اند و واج‌های پایانی آن‌ها نیز یکی است.

* در مثال دوم، کلمه‌های «آید و نماید» که در پایان دو جمله آمده‌اند، هم‌وزن نیستند اما واج‌های آخر آن‌ها یک‌سان است.

* در مثال سوم، دو کلمه‌ی «عمر و مال» که در پایان دو جمله آمده‌اند، فقط هم‌وزن‌اند. به کلمه‌هایی نظیر «آید و نماید» که واج‌های آخر آن‌ها یک‌سان است و به کلمه‌هایی مانند «مال و عمر» که هم‌وزن‌اند و به کلماتی چون «مال و سال» که هم‌وزن آن‌ها هستند و هم واج‌های پایانی آن‌ها یکی است، کلمات «مسجع» و به آهنگ برخاسته از آن‌ها سجع می‌گویند. آرایه‌ی سجع زمانی پدید می‌آید که سجع‌ها در پایان دو جمله به کار روند و آهنگ دو جمله را به هم نزدیک سازند. درست مانند قافیه که در پایان مصراع‌ها یا بیت‌ها می‌آید. اگر سجع‌ها در یک جمله در کنار هم به کار روند، «تضمین المزدوج» نامیده می‌شود. مانند این بیت حافظ :

به گوش هوش نبوش از من و به عشرت کوش

که این سخن، سحر از هاتفم به گوش آمد

سجع: یک‌سانی دو واژه در واج یا واج‌های پایانی، وزن یا هر دوی آن‌هاست.

آرایه‌ی سجع در کلامی دیده می‌شود که حداقل دو جمله باشد؛ زیرا سجع‌ها باید در پایان دو جمله بیایند تا آرایه‌ی سجع آفریده شود.

خودآزمایی

– در جمله‌های زیر، سجع را نشان دهید.

الهی، اگر بهشت چون چشم و چراغ است^۱، بی دیدار تو درد و داغ است.

« منسوب به خواجه عبدالله انصاری »

هرچه زود برآید، دیر نیاید.

« سعدی »

ظالمی را حکایت کنند که هیزم درویشان را خریدی به حیف و توانگران را دادی به طرح.

« سعدی »

آن که بر دینار دسترس ندارد، در همه دنیا کس ندارد.

« سعدی »

سرّ عشق، نهفتنی است نه گفتنی و بساط مهر، بیمودنی است نه نمودنی. « از مقامات حمیدی »

تلمیذ بی‌ارادت، عاشق بی‌زر است و رونده‌ی بی‌معرفت، مرغ بی‌پر و عالم بی‌عمل، درخت بی‌بر

« سعدی »

و زاهد بی‌علم، خانه‌ی بی‌در.

طالب علم عزیز است و طالب مال ذلیل است. « منسوب به خواجه عبدالله انصاری »

« سعدی »

نیک‌بخت آن که خورد و کشت و بدبخت آن که مرد و هشت.

۱- گاه در پایان جملات و پس از کلمات مسجع، واژگانی می‌آید که از هر نظر مانند هم هستند. این کلمه‌ها

همانند ردیف‌اند در شعر که پس از قافیه می‌آیند. برای شناخت سجع باید آن‌ها را کنار گذاشت و به واژه‌های قبل از آن‌ها توجه کرد.

انواع سجع

- (۱) همه کس را عقل خود به **کمال** نماید و فرزند خود به **جمال**. « سعدی »
- (۲) الهی اگر کاسنی تلخ است، از **بوستان** است و اگر عبدالله مجرم است، از **دوستان** است. « منسوب به خواجه عبدالله انصاری »
- (۳) هر که با بدان **نشیند**، نیکی **نبیند**. « سعدی »
- (۴) محبت را **غایت** نیست؛ از بهر آن که محبوب را **نهایت** نیست. « عطار »
- (۵) متکلم را تا کسی عیب **نگیرد**، سخنش صلاح **نپذیرد**. « سعدی »
- (۶) **مُلک** بی دین **باطل** است و دین بی ملک، **ضایع**. « از کلیله و دمنه »
- * به کلمات مسجع در مثال اول (کمال و جمال)، دوم (بوستان و دوستان) و سوم (نشیند و نبیند) بنگرید؛ این کلمات هم وزن اند و واج های پایانی آنها نیز یکی است؛ این نوع سجع را **متوازی** گویند.
- * در مثال چهارم و پنجم، پایه های سجع (غایت و نهایت، نگیرد و نپذیرد) در واج های آخر یک سان اند و هم وزن نیستند. این نوع سجع را **مُطَرَّف** گویند.
- * در مثال ششم، کلمات (باطل و ضایع) فقط هم وزن اند. این نوع سجع را **متوازن** گویند.

ارزش موسیقایی سجع متوازی از همه بیش تر و سجع متوازن از همه کم تر است. سجع بیش تر در نثر به کار می رود اما در شعر نیز نمونه هایی از آن را می توان یافت. به بیت های زیر دقت کنید:

- (۱) هنگام **تنگ دستی**، در عیش کوش و **مستی**
کاین **کیمیای هستی**، قارون کند گدا را
« حافظ »

- (۲) باز آ و بر چشم **نشین**، ای دلستان **نازنین**
کاشوب و فریاد از **زمین** بر آسمانم می رود
« سعدی »
۱۰۱

(۳) اوّل به بانگِ نای و نی، آرد به دل پیغام وی

وانگه به یک پیمانهِ می، با من وفاداری کند

« حافظ »

چنان که می بینید، شاعر هر بیت را به چهار قسمت تقسیم کرده و در پایان سه قسمت از آن واژه‌هایی را آورده است که با هم سجع متوازی یا مُطَرَّف دارند^۱؛ مانند: تنگ دستی و مستی و هستی در بیت اوّل که مستی و هستی سجع متوازی و تنگ دستی و مستی یا تنگ دستی و هستی سجع مُطَرَّف اند. این طریق، رایج‌ترین شیوه‌ی کاربرد سجع در شعر است. امروزه «سجع» را در شعر، قافیه‌ی میانی می‌نامند. نثر و شعری که سجع در آن به کار رود، مُسَجَّع نام دارد.

سجع: یک‌سانی دو کلمه در واج‌های پایانی یا وزن یا هر دوی آن‌هاست.

انواع سجع: اشتراک در واج‌های پایانی = سجع مُطَرَّف

اشتراک در وزن = سجع متوازن

اشتراک در واج‌های پایانی + اشتراک در وزن = سجع متوازی

سجع در نثر و شعر به کار می‌رود. فایده‌ی آن ایجاد موسیقی در نثر و

افزایش موسیقی در شعر است. سجعی که به تکلف خلق شود، ارزش هنری

ندارد. نثر و شعری که سجع در آن به کار رود، مُسَجَّع نامیده می‌شود.

خودآزمایی

۱- در اشعار و جمله‌های زیر، سجع‌ها را بیابید، نوع آن‌ها را مشخص کنید و درباره‌ی ارزش موسیقایی هر یک اظهار نظر کنید.

« سعدی »

— هنر چشمه‌ی زاینده است و دولت پاینده.

۱- سجع در شعر برخلاف نثر، همواره در پایان جمله نمی‌آید بلکه هر جا وزن به شاعر امکان دهد، از سجع

استفاده می‌کند.

— خبری که دانی دلی بیازارد، تو خاموش تا دیگری بیارد. « سعدی »

— هرکه را زر در ترازوست، زور در بازوست. « سعدی »

— مراد از نزول قرآن، تحصیل سیرت خوب است نه ترتیل سورت مکتوب. « سعدی »

— ما به او محتاج بودیم او به ما مشتاق بود « حافظ »

— آن که از جمال عقل محجوب است، خود به نزدیک اهل بصیرت معذور باشد.

«از کلیله و دمنه»

— الحمد لله شهر تبریز است و حسن و جمال خیز. دست از سر من بیچاره بردارید و مرا به حال

خود بگذارید. « قائم مقام »

— شما را باغ باید و ما را چون لاله داغ. یکی را لاله و ورد سزاوار است و دیگری را ناله و

درد. « قائم مقام »

— گاه از دیدن خط مکتوب منتعش و گاه از ندیدن روی مطلوب مشتعل. « قائم مقام »

روشنی روز تویی، شادی غم سوز تویی   ماه شب افروز تویی، ابر شکر بار بیا

«مولوی»

من زسلام گرم او آب شدم زشرم او   وز سخنان نرم او آب شوندم سنگها

«مولوی»

ده روزه مهر گردون، افسانه است و افسون   نیکی به جای یاران، فرصت شمار یارا

«حافظ»

ای صاحب کرامت، شکرانه‌ی سلامت   روزی تَفَقُّدی کن، درویش بی‌نوا را

«حافظ»

دلبر که جان فرسود از او، کام دلم نگشود از او   نومید توان بود از او، باشد که دل‌داری کند

«حافظ»

— طبیبی را دیدند که هرگاه به گورستان رسیدی، ردا در سر کشیدی. از سبب آنش سؤال

کردند؛ گفت: از مردگان این گورستان شرم می‌دارم؛ بر هر که می‌گذرم ضربت من خورده است و در

هرکه می‌نگرم از شربت من مرده. « جامی »

موازنه و ترصیع

دل به امید روی او همدم جان نمی‌شود
↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ (۱)

« حافظ »

جان به هوای کوی او خدمت تن نمی‌کند
۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰

این لطایف کز لب لعل تو من گفتم که گفت؟
۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ (۲)

« حافظ »

وین تطاول کز سر زلف تو من دیدم که دید؟

در دام تو محبوسم

↓ ↓ ↓ ↓

در دست تو مغلوبم

↓ ↓ ↓ ↓ (۳)

وز ذوق تو مدهوشم

↓ ↓ ↓ ↓

در وصف تو حیرانم

↓ ↓ ↓ ↓

گر بنوازی به لطف (۴)

ور بگدازی به قهر

حکم تو بر من روان

زجر تو بر من رواست

« سعدی »

برگ بی‌برگی بود ما را نوال

(۵)

مرگ بی‌مرگی بود ما را حلال

«مولوی»

* هر مصراع از بیت نخستین، یک جمله است. کلمه‌های دو جمله را روبه‌روی هم نوشته و با علامت (↓) به هم ارتباط داده‌ایم. همان‌طور که می‌بینید، تمام کلمه‌هایی که روبه‌روی هم قرار گرفته‌اند، (به جز کوی و روی) سجع متوازن‌اند. این تقابل سجع‌ها افزایش دهنده‌ی موسیقی درونی شعر است.

* در شاهد دوم، کلمات جمله‌های اول و دوم را شماره‌گذاری کرده‌ایم. تمام کلمات هم‌شماره — به جز کلمات تکراری — سجع متوازن‌اند و آهنگ دل‌نشین بیت تا حدی مدیون این سجع‌هاست که علاوه بر موسیقی بیرونی (وزن)، واژه‌های دو مصراع را نیز هم‌وزن ساخته است.

* مثال سوم، شامل چهار جمله است و هر مصراع آن دو جمله. در هر چهار جمله، واژه‌های هم‌وزن مقابل یک‌دیگر قرار گرفته‌اند. برای نمونه، واژه‌های (دام، دست، ذوق، وصف) که دومین واژه از هر جمله‌اند، هم‌وزن یعنی سجع متوازن‌اند. کلمه‌های اول «در، در، وز، در» و کلمه‌های «محبوس، مغلوب، مدهوش، حیران» نیز این‌گونه‌اند. این هم‌وزنی واژه‌ها، موسیقی درونی هر مصراع را افزایش می‌دهد.

* در چهارمین مثال، هر مصراع به دو جمله تقسیم شده است. در هر مصراع، کلمه‌های جمله‌ی اول با قرینه‌ی خود در جمله‌ی دوم هم‌وزن‌اند؛ یعنی، سجع متوازن‌اند. روبه‌روی سجع‌های متوازن، آرایه‌ی موازنه را پدید می‌آورد که از عوامل آفرینش موسیقی لفظی در یک بیت است.

* مثال آخر نیز یک موازنه است اما سجع‌های پدیدآورنده‌ی آن — یعنی، «برگ، مرگ»، «بی‌برگی، بی‌مرگی» و «نوال، حلال» — با سجع‌های چهارم‌مثال قبلی متفاوت‌اند. آیا این تفاوت را درمی‌یابید؟ تمام سجع‌های این «موازنه»، متوازی‌اند؛ یعنی، علاوه بر هم‌وزنی، واج‌های پایانی آن‌ها نیز یک‌سان است.

موازنه‌ای که، همه‌ی سجع‌های آن متوازی باشد، **ترصیع** نام دارد^۱.

موازنه: تقابل سجع‌های متوازن در دو یا چند جمله است که به هم آهنگی
آن‌ها می‌انجامد.
آرایه‌ی موازنه در شعر شاعرانی چون مسعود سعد و سعدی به فراوانی
یافته می‌شود.

خودآزمایی

– آرایه‌ی موازنه در کدام یک از بیت‌های زیر به کار رفته است؟ علت آن را بیان کنید. آیا در میان «موازنه‌ها» ترصیع نیز دیده می‌شود؟ آن‌ها را نیز تعیین کنید.

زگُرز تو خورشید گریان شود   ز تیغ تو بهرام بریان شود
(فردوسی)

هم عقل دویده در رکابت   هم شرع خزیده در پناهت
جبریل مقیم آستانت   افلاک حریم بارگاهت
ای چرخ کبود، ژنده دلقی   درگردن پیر خانقاهت
چرخ ار چه رفیع، خاک پایت   عقل ار چه بزرگ، طفلِ راهت
(جمال‌الدین عبدالرزاق)

گر عزم جفا داری، سر در رهت اندازم   ور راه وفاگیری، جان در قدمت ریزم
(سعدی)

ما چونایم و نوا در ما زتوست   ما چو کوهیم و صدا در ما زتوست
(مولوی)

۱ – در بیت‌ها و جمله‌هایی که سجع‌های متوازی و متوازن در مقابل هم قرار می‌گیرند، آرایه‌ی موازنه موجود است؛ زیرا ترصیع زمانی پدید می‌آید که همه‌ی سجع‌ها متوازی باشند.

— عقل گفت : من دبیر مکتب تعلیم . عشق گفت : من عبیر نافه‌ی تسلیم .

«منسوب به خواجه عبدالله انصاری»

«سعدی»

— بر ظاهرش عیب نمی بینم و در باطنش غیب نمی دانم .

خراب باده‌ی لعل تو هوشیاران اند

«حافظ»

غلام نرگس مست تو تاجداران اند

وگرنه عاشق و معشوق رازداران اند

«حافظ»

تو را صبا و مرا آب دیده شد غمّاز

غنچه باشی کودکانت بر کنند

«مولوی»

دانه باشی مرغکانت برچینند

دیده را روشنی از خاک درت حاصل بود

«حافظ»

یاد باد آن که سر کوی توام منزل بود

آه از آن سوز و گدازی که در آن محفل بود

«حافظ»

آه از آن جور و تطاول که در این دامگه است

ما درون را بنگریم و حال را

«مولوی»

ما برون را ننگریم و قال را

داعی دولت به هر طریق که هستیم

«سعدی»

شاگرد نعمت به هر مقام که بودیم

وی خرد بخش بی خرد بخشای

حافظ و ناصر مکین و مکان

«سنایی»

ای درون پرور برون آرای

خالق و رازق زمین و زمان

جناس

(۱) گلاب است گویی به جویش **روان**
همی شاد گردد ز بویش **روان**
« فردوسی »

(۲) صد **هزاران** گل شکفت و بانگ مرغی برنخاست
عندلیبان را چه پیش آمد؟ **هزاران** را چه شد؟
« حافظ »

(۳) ای **مهر** تو در دلها، وی **مهر** تو بر لبها
وی شور تو در **سرها**، وی **سیرت** تو در جانها
« سعدی »

(۴) آن کس است اهل **اشارات** که **بشارت** داند
نکته‌ها هست بسی، محرم اسرار کجاست؟
« حافظ »

(۵) **کار** دلم به جان رسد، **کار**د به استخوان رسد
نالہ کنم بگویدم : دم مزن و بیان مکن
« مولوی »

* به ابیات اول و دوم دقت کنید. در هر یک از آنها، دو واژه می‌یابید که در لفظ مشترک و در معنی متفاوت اند؛ یعنی، صامت‌ها و مصوت‌های آنها از نظر نوع و تعداد و ترتیب یک‌سان است؛ مانند: «روان و روان» در بیت اول، «هزاران و هزاران» در بیت دوم. اکنون به بیت‌های بعدی نگاه کنید. در این بیت‌ها واژه‌هایی را می‌یابید که در یک مصوت کوتاه یا یک صامت اختلاف دارند؛ مانند: «مهر و مهر، سر و سر» در بیت سوم و «اشارات و بشارت» در بیت چهارم. در آخرین بیت نیز «کار» یک صامت بیش از «کار» دارد و تنها تفاوت آنها در همین نکته است. این هم‌جنسی و **شباهت تام** یا **ناقص** واژه‌ها را

در لفظ، جناس می‌گویند.

همانندی کلمات سبب موسیقی در کلام است و ارزش جناس نیز از همین جاست. نیکوترین جناس آن است که با اقتضای معنی در گفتار پدید آید؛ به گونه‌ای که بتوان جای آن را با هیچ واژه‌ی دیگری عوض کرد. به دو کلمه‌ی هم‌جنس در یک مصراع یا بیت، «ارکان جناس» گویند. جناس در نثر نیز به کار می‌رود.

جناس^۱: یک‌سانی و هم‌سانی دو یا چند واژه است در واج‌های سازنده با اختلاف در معنی.

دو کلمه‌ی هم‌جنس، گاه جز معنی هیچ‌گونه تفاوتی با هم ندارند و گاه علاوه بر معنی، در یک مصوّت یا صامت با هم متفاوت‌اند. ارزش جناس به موسیقی و آهنگی است که در کلام خلق می‌کند و زیبایی جناس در گرو ارتباط آن با معنی کلام است.

جناس در شعر و نثر به کار می‌رود.

خودآزمایی

— در اشعار و جمله‌های زیر، جناس‌ها را بیابید و اگر اختلافی در صامت‌ها یا مصوّت‌هاست، بیان کنید.

خرامان بشد سوی آب روان   چنان چون شده بازباید روان

«فردوسی»

پیش رویت دگران صورت بر دیوارند   نه چنین صورت و معنی که تو داری، دارند

«سعدی»

---

۱ — اهلی شیرازی، شاعر قرن دهم، مثنوی‌ای به نام «سحر حلال» دارد که در تمامی بیت‌های آن جناس به کار رفته است.

زهره‌ی شیر است مرا، زهره‌ی تابنده شدم
«مولوی»

در مجلس ما، ماه رخ دوست تمام است
«حافظ»

به آب دیده و خون جگر طهارت کرد
«حافظ»

شد از رخسار رخشان و از شاه شاد
«فردوسی»

آیین ماست سینه چو آیینه داشتن
«طالب آملی»

دیده‌ی سیر است مرا، جان دلیر است مرا

گو شمع نیارید در این جمع که امشب

خوشا نماز و نیاز کسی که از سردرد

بیامد، بمالید و زین بر نهاد

کفر است در طریقتِ ما کینه داشتن

جناس تام

(۱) بردوختهام دیده چو باز از همه عالم
تا دیده‌ی من بر رخ زیبای تو باز است
«حافظ»

(۲) برادر که در بند خویش است نه برادر، نه خویش است.
«سعدی»

(۳) ای آسمان چو دور ندیمان‌ش دیده‌ای
در دور خویش، شکل مدور گرفته‌ای
«مولوی»

* در مثال نخستین، واژه‌ی «باز» دو بار به کار رفته است؛ باز اول به معنی پرنده‌ی شکاری و باز دوم به معنی گشاده است. این دو کلمه در معنی متفاوت‌اند اما در لفظ هیچ‌گونه تفاوتی ندارند.

* در مثال دوم، «خویش» در پایان دو جمله به کار رفته است؛ «خویش» اول به معنی خود و «خویش» دوم به معنی قوم و خویش است. دو واژه در تلفظ یکی، اما در معنی مختلف‌اند.

* در مثال سوم، مولانا واژه‌ی «دور» را یک بار در مصراع اول و بار دیگر در مصراع دوم به کار برده است. معنای آن در مصراع «اول» به «حلقه» و در مصراع دوم «گردش» است. دو واژه از نظر لفظی یک‌سان اما در معنی با هم متفاوت‌اند. «پایه‌های جناس» در هر سه مثالی که خواندیم، در تلفظ هم‌سان و در معنی مختلف‌اند. این نوع

جناس را که موسیقایی‌ترین نوع جناس است و در ادب فارسی به فراوانی یافته می‌شود، **جناس تام** می‌نامیم. جناس تام بر موسیقی درونی مصراع یا جمله می‌افزاید.

جناس تام : یک‌سانی دو واژه در تعداد و ترتیب واج‌هاست. ارزش موسیقایی جناس تام در سخن بسیار است.

خودآزمایی

- ۱- در اشعار و جمله‌های زیر، جناس تام را تعیین کنید و معنی هر یک از ارکان را بگویید.
از تن برود، سخن روان است (سعدی)	خرم تن او که چون روانش
پستی گرفت همّت من زین بلند جای (مسعود سعد)	نالم زدل چو نای من اندر حصار نای
چون من در آن دیار هزاران غریب هست (حافظ)	گر آدمم به کوی تو چندان غریب نیست
هم تواند کرمش داد من مسکین داد (حافظ)	وان که گیسوی تو را رسم تطاول آموخت
تو که قلب دوستان را به مفارقت شکستی (سعدی)	نه عجب که قلب دشمن شکنی به روز هیجا
کاین زمانم گوش بر چنگ است و دل در چنگ نیست (سعدی)	با زمانی دیگر انداز، ای که پندم می‌دهی
- کتابی که در او داد سخن آرایی توان داد، ابداع کنم.
- «سعدالدین وراوینی»

جناس ناقص حرکتی^۱

اختلاف در مصوّت‌های کوتاه (حرکات)

(۱) شکرکند چرخ فلک، از **مَلِک** و **مُلک** و **مَلک**
کز کرم و بخشش او، روشن و بخشنده شدم
«مولوی»

(۲) گرم باز آمدی محبوب سیم اندام سنگین دل
گُل از خارم بر آوردی و خار از پای و پای از **گِل**
«سعدی»

(۳) ای گدایان خرابات، خدا یار شماس
چشم **انعام** مدارید ز **انعامی** چند
«حافظ»

* در بیت نخستین، سه واژه‌ی «مَلک، مُلک و مَلک» به کار رفته‌اند. صامت‌های هر سه واژه یک‌سان اما مصوّت‌های کوتاه آنان با هم متفاوت است.
* در بیت دوم، دو واژه‌ی گل و گِل یک مصوّت کوتاه دارند که با هم تفاوت دارد و صامت‌های «گ و ل» در هر دو واژه یکی است.

* در بیت آخر، دو واژه‌ی «انعام و انعام» به چشم می‌خورد. انعام به معنی «نعمت بخشیدن» و انعام به معنی «چهارپایان» است. دو واژه در معنی و در مصوّت کوتاه اختلاف دارند.

جناس میان این نوع واژه‌ها را – که علاوه بر اختلاف معنی، در مصوّت یا مصوّت‌های کوتاه نیز با هم فرق دارند – **جناس ناقص** می‌خوانیم. جناس ناقص در افزایش موسیقی لفظی بیت یا مصراع مؤثر است.

۱ – قدما این گونه جناس را «جناس ناقص» می‌گفتند.

جناس ناقص حرکتی: یکسانی دو یا چند واژه در صامت‌ها و اختلاف آن‌ها در مصوّت‌های کوتاه است. تکرار صامت‌ها، موسیقی درونی مصراع را پدید می‌آورد.

خودآزمایی

– در اشعار زیر، جناس‌های ناقص را بیابید و مصوّت‌های کوتاهی را که با هم تفاوت دارند، مشخص کنید.

مَلِكٌ رَا هَمِيْنَ مُلْكٍ پيرايه بس   كه راضى نگردد به آزار كس
 (سعدى)

صاف‌هاى جمله عالم خورده گير   همچو دَرْدِ دَرْدِ دِينِ جَسْتِيْمِ، نِيَسْتِ
 (مولوى)

گوهر مخزن اسرار همان است كه بود   حَقَّه‌ى مِهْرِ بَدَانِ مِهْرِ و نِشَانِ اسْتِ كه بُوْد
 (حافظ)

پسر را نشان‌دند پيران ده   كه مِهْرْتِ بَر او نِيَسْتِ، مِهْرش بَدِه
 (سعدى)

مکن تا توانی دل خلق ریش   و گَر مِى كُنِى، مِى كُنِى بِيخِ خُوِيَش
 (سعدى)

جناس ناقص اختلافی

اختلاف حرف^۱ اوّل، وسط^۲ و آخر

- (۱) هر تیر که در **کیش** است، گربردل **ریش** آید
ما نیز یکی باشیم از جمله‌ی قربان‌ها
«سعدی»
- (۲) نیست در شهر نگاری که دل ما ببرد
بختم اریار شود **رختم** از این جا ببرد
«حافظ»
- (۳) دل من هست از این **بازار**، **بیزار**
قسم خواهی به **دادار** و به **دیدار**
«نظامی»
- (۴) باغبان همچو نسیم ز درخویش مران
کاب **گلزار** تو از اشک **چو گل‌نار** من است
«حافظ»
- (۵) **یاد** یاران **یار** را میمون بود
خاصه کان لیلی و این مجنون بود
«مولوی»
- (۶) بدان‌گه که خیزد **خروش خروس**
ز درگاه برخاست آوای کوس
«فردوسی»
- * در مثال نخستین، دو واژه‌ی «کیش و ریش» تنها در صامت آغازین با هم متفاوت‌اند

۱ - حرف را معادل صامت‌ها و مصوت‌های بلند به کار برده‌ایم.

۲ - حرفی را که در اوّل و آخر نباشد، وسط می‌گوییم.

و هم‌سانی دو صامت دیگر در ایجاد موسیقی داخلی مصراع مؤثر است.

* در بیت دوم نیز دو واژه‌ی «بخت و رخت» در حرف اوّل با هم تفاوت دارند و هم‌سانی دیگر صامت‌ها و مصوّت‌ها از عوامل ایجاد موسیقی در مصراع دوم است.

* در مثال سوّم، به دو واژه‌ی «بازار و بیزار» در مصراع اوّل و «دادار و دیدار» در مصراع دوم بنگرید.

دو کلمه‌ی اوّل چه تفاوتی با هم دارند؟ حرف وسط بازار «آ» و حرف وسط بیزار «ای» است. «دادار و دیدار» نیز این گونه‌اند؛ یعنی، حرف وسط آن‌ها با هم فرق می‌کند.

* در مثال چهارم، دو واژه‌ی «گلزار و گل‌نار» در مصراع دوم به کار رفته است. همه‌ی صامت‌ها و مصوّت‌های دو کلمه جز صامت وسط آن‌ها یکی است و آهنگ مصراع دوم تا حدی از این شباهت برمی‌خیزد.

* در بیت پنجم، دو واژه‌ی «یاد و یار» تنها در صامت پایانی با هم اختلاف دارند و هم‌سانی دو حرف دیگر این دو واژه و همراهی آن دو با کلمه‌ی یاران آهنگ دل‌نشین درونی مصراع را پدید آورده است.

* در آخرین مثال، دو کلمه‌ی «خروش و خروس» در کنار هم آمده‌اند. آخرین صامت دو کلمه با هم متفاوت است. هماهنگی این دو واژه در بقیه‌ی صامت‌ها و مصوّت‌ها و هماهنگی حرف اوّل آن‌ها با «خیزد» از عوامل خلق موسیقی مصراع اوّل است. جناسی از این نوع را که اختلاف دو واژه در حرف اوّل و وسط یا آخر آن‌هاست، نیز **جناس ناقص** می‌نامیم.

توجه: جناس میان دو واژه را زمانی جناس ناقص می‌خوانیم که اختلاف آن‌ها بیش از یک حرف نباشد.^۱

جناس ناقص اختلافی: اختلاف دو کلمه در حرف اوّل، وسط یا آخر

است. این نوع جناس نیز در آفرینش موسیقی لفظی مؤثر است.

۱- برای نمونه، در مثال سوّم دو واژه‌ی «یار و یاران» جناس ناقص نیستند؛ زیرا اختلاف آن‌ها دو حرف است.

خودآزمایی

– در ابیات زیر، جناس‌های ناقص را بیابید و حرف‌هایی را که متفاوت‌اند، در آغاز، میان و پایان ارکان نشان دهید.

این بوی روح‌پرور از آن خوی دلبر است
وین آب زندگانی از آن جوی کوثر است
(سعدی)

درشت است پاسخ ولیکن درست
درستی، درشتی نماید نخست
(ابوشکور)

شرف مرد به جود است و کرامت به سجود
هر که این هر دو ندارد عدمش به ز وجود
(سعدی)

ساقی به نور باده برافروز جام ما
مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما
(حافظ)

سوزد مرا، سازد مرا در آتش اندازد مرا
وز من رها سازد مرا، بیگانه از خویشم کند
(رهی معیری)

سر رشته‌ی جان به جام بگذار
کاین رشته از او نظام دارد
(حافظ)

هنگام تنگ‌دستی در عیش کوش و مستی
کاین کیمیای هستی، قارون کند گدا را
(حافظ)

زاهد و عجب و نماز و من و مستی و نیاز
تا تو را خود ز میان با که عنایت باشد
(حافظ)

جناس ناقص افزایشی

افزایش در اوّل، وسط و آخر

(۱) دلا ز رنج حسودان مرنج و واثق باش
که بد به خاطر امیّدوار مانرسد
«حافظ»

(۲) شادی مجلسیان در قدم و مقدم تو است
جای غم باد مرآن دل که نخواهد شادت
«حافظ»

(۳) دستم^۱ نداد قوّت رفتن به پیش دوست
چندی به پای رفتم و چندی به سر شدم
«سعدی»

(۴) سرو چمان من چرا میل چمن نمی کند
همدم گل نمی شود یاد سمن نمی کند
«حافظ»

(۵) اشک من رنگ شفق یافت ز بی مهربی یار
طالع بی شفقت بین که در این کار چه کرد
«حافظ»

* در اوّلین مثال، دو واژه‌ی «رنج و مرنج» به کار رفته‌اند. واژه‌ی رنج سه صامت و واژه‌ی مرنج چهار صامت دارد. اضافه شدن یک صامت به آغاز اوّلین واژه، تنها اختلاف دو کلمه است. همسانی سه صامت دیگر از اسباب ایجاد موسیقی درونی مصراع اوّل است.
* در مثال دوم نیز واژه‌ی «مقدم» یک صامت بیش از کلمه‌ی «قدم» دارد و این

۱ - «م» یک واژه‌ی مستقل محسوب می‌شود.

صامت در آغاز آن افزوده شده است. در کنار هم آمدن «قدم» و «مقدم» و هم‌سانی سه صامت این دو کلمه بر موسیقی این بخش از مصراع می‌افزاید.

* در سوّمین مثال، واژه‌ی «دوست» یک حرف بیش‌تر از «دست» دارد و این افزایش در وسط آن صورت گرفته است. آمدن این دو واژه در آغاز و پایان مصراع اوّل و هم‌سانی این دو در بقیّه‌ی صامت‌ها در موسیقی و آهنگ مصراع مؤثر است.

* در بیت چهارم نیز واژه‌ی «چمان» یک حرف بیش از «چمن» دارد. این حرف در وسط آن افزوده شده است. هم‌سانی سه صامت دیگر در این دو واژه و همراهی چمان و چمن با کلمه‌ی «چرا» در خلق موسیقی درونی مصراع مؤثرند.

* در آخرین شاهد، «شفق» در مصراع اوّل و «شفقت» در مصراع دوم به کار رفته است. اوّلین واژه سه صامت و دومی چهار صامت دارد و صامت اضافی «ت» در پایان شفقت آمده است. هم‌سانی بقیه‌ی صامت‌ها و مصوّت‌ها در تکامل موسیقی لفظی بیت مؤثر است. به کلماتی چون «رنج و مرنج»، «چمن و چمان» و «شفق و شفقت» که اختلاف آن‌ها در تعداد حروف است، نیز جناس ناقص می‌گوییم.

جناس ناقص افزایشی: اختلاف دو واژه است در معنی و تعداد حروف. یادآوری:

دو واژه در سه حالت، جناس ناقص دارند:

- ۱ - اختلاف در مصوّت‌های کوتاه (حرکتی)
- ۲ - اختلاف در نوع حروف (اختلافی)
- ۳ - اختلاف در تعداد حروف (افزایشی)

ارزش جناس ناقص به موسیقی لفظی است که در کلام می‌آفریند.

خودآزمایی

— در اشعار زیر، جناس‌های ناقص را بیابید و هر نوع افزایشی را که در ارکان صورت گرفته است، نشان دهید.

ما که باشیم که اندیشه‌ی ما نیز کنند
(سعدی)

نیکی به جای یاران، فرصت شمار یارا
(حافظ)

طبل طوفان از نوا افتاده است
(مهدی اخوان ثالث)

که با دشمنانت بود، هم‌نشست
(سعدی)

هر کس که این ندارد حقاً که آن ندارد
(حافظ)

که با این درد اگر در بندِ درمان‌اند، درمانند
(حافظ)

به گوش آمدش بانگِ رَخش مرا
(فردوسی)

از کان و از مکان پی ارکانم آرزوست
(مولوی)

بر سرم سایه‌ی آن سرو سهی بالا بود
(حافظ)

سعدیا گر نکند یاد تو آن ماه، مرنج

ده روزه مهر گردون، افسانه است و افسون

موج‌ها خوابیده‌اند، آرام و رام

بشوی ای خردمند از آن دوست، دست

جان بی‌جمال جانان میل جهان ندارد

در این حضرت چو مشتاقان نیاز آرند، ناز آرند

چو دید آن درفشان درخش مرا

خود کار من گذشت زهر آز و آرزو

می‌شکفتم ز طرب زان که چو گل بر لب جوی

اشتقاق

(۱) ز مشرق سرِ کوی، آفتاب **طلعت** تو
اگر **طلوع** کند **طالع** همایون است
«حافظ»

(۲) اگر تو **فارغی** از حال دوستان، یارا
فراغت از تو میسر نمی‌شود ما را
«سعدی»

(۳) ستاره‌ای بدرخشید و ماه مجلس شد
دل رمیده‌ی ما را **انیس** و **مونس** شد
«حافظ»

(۴) چشم **آسایش** که دارد از سپهر تیز رو
ساقیا، جامی به من ده تا **بیاسایم** دمی
«حافظ»

(۵) دلا، ز **رنج** حسودان **مرنج** و واثق باش
که بد به خاطر امیدوار ما نرسد
«حافظ»

* در مثال نخستین، سه واژه‌ی «طلعت، طلوع و طالع» به کار رفته‌اند. این واژه‌ها با هم جناس نمی‌سازند اما هر سه در سه صامت «ط، ل، ع» مشترک‌اند. این اشتراک صامت‌ها که از هم ریشه بودن واژه‌ها بر می‌خیزد، موسیقی دل‌نشینی را در سراسر بیت به وجود آورده

است. در بدیع، استفاده از واژگان هم‌ریشه را **اشتقاق** می‌نامند.

* در بیت دوم، دو کلمه‌ی «فارغی و فراغت» در آغاز مصراع اوّل و دوم به کار رفته است. این دو واژه نیز که از یک ریشه (فَرَع) ساخته شده‌اند، چند واج یک‌سان دارند و این یک‌سانی واج‌ها از اسباب غنای موسیقی شعر است.

* در پایان بیت سوّم دو واژه‌ی «انیس و مونس» در کنار هم به کار رفته‌اند. این دو واژه در دو صامت «ن، س» مشترک‌اند و هم‌ریشگی واقعی آن‌ها در ذهن تداعی می‌شود. این هم‌سانی در دو صامت که از هم‌ریشگی آن‌ها ناشی می‌شود، اشتقاقی است که بر زیبایی بیت می‌افزاید.

* در مثال چهارم، «آسایش» و «بیاسایم» با هم اشتقاق دارند؛ زیرا هر دو از مصدر «آسودن» ساخته شده‌اند. این اشتقاق سبب می‌شود تا سه واج آن‌ها (ا، س، ا) یک‌سان باشد و تکرار این واج‌ها در هر دو کلمه بر موسیقی درونی بیت بیفزاید.

* آخرین بیت را در درس پیش خواندیم و دانستیم که میان «رنج» و «مرنج» جناس دیده می‌شود. اینک با توجه به ریشه‌ی این دو واژه، درمی‌یابیم که با هم «اشتقاق» نیز دارند؛ زیرا از مصدر «رنجیدن» پدید آمده‌اند. مثال‌های بسیاری می‌توان یافت که در آن‌ها جناس و اشتقاق با هم دیده شود.

اشتقاق: هم‌ریشگی دو یا چند کلمه است که سبب می‌شود واج‌های آن‌ها یک‌سان باشد. تکرار این واج‌های همانند، بر موسیقی درونی سخن می‌افزاید.

توجه: جناس‌های هم‌ریشه اشتقاق نیز خواهند داشت^۱.

۱ - مقصود از این جمله آن است که گاه دو واژه که هم‌ریشه‌اند، تنها در یک حرف با هم اختلاف دارند؛ مانند «حرم، حریم»، «شعر، شاعر» و «رنج، مرنج» و ... که در این حال هم جناس دارند و هم اشتقاق اما اگر اختلاف آن‌ها در بیش از یک حرف باشد و تنها با هم هم‌ریشه باشند، فقط «اشتقاق» خواهند داشت؛ مانند «شاعر، شعور»، «طلعت، طلوع» و ...

خود آزمایی

– آرایه‌ی اشتقاق را در بیت‌های زیر بیابید و صامت‌های مشترک را تعیین کنید.

شاعری قدر تو داند که شعوری دارد
«شهریار»

عَلَمَ از مُشک نبندد، چه کند؟
«مولوی»

پرده‌دار حریمِ حرمت اوست
«حافظ»

که غریب ارنبرد ره، به دلالت برود
«حافظ»

بُودَ کان شاه خوبان را نظر بر منظر اندازیم
«حافظ»

اول کسی که لاف محبّت زند، منم
«سعدی»

همه خوانند نه این نقش که من می‌خوانم
«سعدی»

ما بدو محتاج بودیم او به ما مشتاق بود
«حافظ»

لب میالای به شعری که ندارد شوری

گل خندان که نخندد، چه کند؟

من که باشم در آن حرم که صبا

ای دلیل دلِ گم گشته، خدا را مددی

صبا، خاک وجود ما بدان عالی‌جناب‌انداز

گر تیغ برکشد که محبّان همی‌زنم

همه بینند نه این صنع که من می‌بینم

سایه‌ی معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد؟

مراعات نظیر

(۱) **ارغوان** جامِ عقیقی به **سمن** خواهد داد
چشم **نرگس** به **شقایق** نگران خواهد شد
«حافظ»

(۲) **مجنون** رخ **لیلی** چون **قیس** بنی **عامر**
فرهاد لب **شیرین** چون **خسرو** **پرویز**
«سعدی»

(۳) **مزرع** **سبز** فلک دیدم و **داس** مه‌نو
یادم از **کشته‌ی خویش** آمد و **هنگام** **درو**
«حافظ»

(۴) **زخاک** من اگر **گندم** برآید
از آن **گرنان** پزی **مستی** فزاید
خمیر و **نانب** دیوانه گردد
تنورش بیت **مستانه** سراید
«مولوی»

(۵) شبی در بیابان مکه از بی‌خوابی **پای** رفتنم نماند. **سربنهادم** و **شتربان** را گفتم: **دست**
از من بدار.
«سعدی»

* در بیت اول دقت کنید؛ از مجموعه‌ی گل‌ها، نام کدام گل‌ها را می‌بینید؟ ارغوان، سمن، نرگس و شقایق نام گل‌هایی است که در بیت آمده‌اند. گویی هریک نام دیگری را که

۱- در این بیت، آرایه‌های دیگری چون «ابهام تناسب» و «تلمیح» وجود دارد که در درس‌های بعد با آنها آشنا خواهید شد.

نظیر و هم جنس آنان بوده، به یاد شاعر آورده است. زیبایی و تناسبی که در بیت احساس می‌شود، از این نام‌ها پدید می‌آید.

* شاهد دوم را بخوانید؛ هرمصرع، داستان عاشقانه‌ای را به یاد شما می‌آورد. نخستین مصرع نام «مجنون، لیلی و قیس بنی عامر» را دربردارد. مجنون لقب قیس بنی عامر است که عاشق لیلی است و داستان لیلی و مجنون سرگذشت دل‌دادگی این دو است. در مصرع دوم، فرهاد، شیرین و خسرو پرویز قهرمانان داستان خسرو و شیرین اند. تناسبی که در مصرع اول و دوم احساس می‌شود، از آن جاست که نام‌هایی که در هر مصرع آمده‌اند، نام قهرمانان یک داستان است و این تناسب، زیبایی می‌آفریند.

* در بیت سوم، واژه‌های مزرع، داس، کشته و درو چیزهایی هستند که در کار کشاورزی با هم به کار می‌روند و هریک جزئی است از یک کل که در کنار هم به کار رفته‌اند؛ بی آن که در نگاه اول این ارتباط و همراهی آشکار باشد. موسیقی معنوی بیت نیز که از عوامل زیبایی آن است، از این تناسب‌ها برمی‌خیزد.

* آیا در مثال چهارم واژه‌هایی را می‌بینید که با هم تناسب داشته باشند؟ گندم، نان، خمیر، نانبا و تنور واژه‌هایی هستند که با هم تناسب دارند. ظهور این واژه‌ها در بیت بی‌سبب نیست. تناسب و ارتباطی که این واژه‌ها به سبب ملازمت با یک‌دیگر دارند، دلیل حضور آن‌ها در بیت است. هریک از واژه‌ها از طریق تداعی، واژه‌های همراه خویش را به ذهن شاعر فرا می‌خوانند و موسیقی معنوی بیت ناشی از تناسب این واژه‌هاست.

* در مثال پنجم، نام کدام اعضای اندام آدمی آمده است؟ پای، سر، دست از مجموعه‌ی اندام‌های آدمی است. هنر سعدی در این است که به این تناسب عنایت دارد و می‌خواهد این سه واژه را با هم بیاورد ولی ترکیب کلام او به قدری نیکوست که هیچ واژه‌ای نمی‌تواند جانشین این کلمات گردد. این آرایه که هنر آن ایجاد تناسب معنوی — از هر جهت — در اثنای کلام است، **مراعات نظیر** نام دارد.

مراعات نظیر: آوردن واژه‌هایی از یک مجموعه است که با هم تناسب دارند. این تناسب می‌تواند از نظر جنس، نوع، مکان، زمان، همراهی و... باشد.

مراعات نظیر سبب تداعی معانی است. این آرایه موجب تکاپوی ذهن می‌شود در جست‌وجوی هم‌زاد و هر نوع تناسب به شرط آگاهی می‌تواند یادآور این هم‌زاد باشد. مراعات نظیر بیش از هر آرایه‌ی دیگری در شعر و نثر فارسی به کار رفته است.

خودآزمایی

– در شعرها و عبارت‌های زیر، آرایه‌ی مراعات نظیر را مشخص کنید.

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند

تا تو نانی به کف آری و به غفلت نخوری

«سعدی»

شعاع آفتابیم من، اگر در خانه‌ها گردم

عقیق و زرّ و یاقوتم، ولادت زآب وطن دارم

«مولوی»

دردی است درد عشق که هیچش طیب نیست

گردردمند عشق بنالد، غریب نیست

«سعدی»

حافظ از بادخزان در چمن دهر مرنج

فکر معقول بفرما گل بی‌خار کجاست

«حافظ»

سرِ نِیزه و نامِ من مرگِ توست

سرت را بباید زتن دست شست

«فردوسی»

هرکو نظری دارد با یارِ کمانِ ابرو

باید که سپر باشد، پیش همه پیکان‌ها

«سعدی»

یکی گردیم در گفتار و در کردار و در رفتار

زبان و دست و پایک کرده خدمتکار هم باشیم

«فیض»

بسی تیر و دی ماه و اردیبهشت

برآید که ما خاک باشیم و خشت

«سعدی»

سرمن مستِ جمالت، دل من رامِ خیالت

گهر دیده نشارکف دریای تو دارد

«مولوی»

تلمیح

- (۱) ما قصه‌ی **سکندر** و **دارا** نخوانده‌ایم
از ما به جز حکایت **مهر** و **وفا** می‌پرس
«حافظ»
- (۲) گفت آن **یار** کز **وگشت سردار بلند**
جرمش این بود که اسرار **هویدامی** کرد
«حافظ»
- (۳) به **تولای تو در آتش محنت چو خلیل**
گویا در چمن **لاله** و **ریحان** بودم
«سعدی»
- (۴) **بیستون** **کندن فرهاد** نه کاری است شگفت
شور **شیرین** به سر هر که **فتد**، **کوه کن** است
«همای شیرازی»
- (۵) **جانم** **ملول گشت ز فرعون** و **ظلم** او
آن **نور روی موسی** **عمرانم** **آرزوست**
«مولوی»
- * در شاهد نخست، شاعر با آوردن دو نام اسکندر و دارا به ماجراهای نبرد اسکندر مقدونی و داریوش سوم پادشاه هخامنشی اشارتی دارد و این اشارت، برای کسی که از آن آگاه باشد، این دانسته‌ی تاریخی را به یاد می‌آورد. تداعی این رویداد که موسیقی معنوی بیت بدان وابسته است، ذهن را به تلاش و امیدوار و سبب کسب لذت ادبی می‌گردد. در مصراع دوم، «مهر و وفا» بیش‌تر یادآور عشق و دوستی است اما نام داستانی نیز بوده است. داستانی عاشقانه که قهرمانانش «مهر» و «وفا» نام داشته‌اند و کسی که این اشاره‌ی باریک و لطیف را بداند، از بیت بیش‌تر لذت خواهد برد.

* مثال دوم یادآور ماجرای بر دار کردن حسین بن منصور حلاج، عارف مسلمان ایرانی است که بی آن که سخن وی فهم شود، در سال ۳۰۹ ه. ق. در بغداد کشته و سوزانده شد. اشاره‌ی شاعرانه‌ی حافظ، چنین داستان پرماجری را برای خواننده تداعی می‌کند و او از این تداعی لذت می‌برد.

* می‌دانیم که حضرت ابراهیم را در مبارزه علیه بت پرستی، به دستور نمرود به آتش می‌افکنند و به فرمان خدا، آتش بر وی گلستان می‌شود. در بیت سوم، شاعر به این نکته اشارتی دارد. آن کس که ماجرای حضرت ابراهیم و مبارزات او را می‌داند، این اشاره‌ی شاعر، تمامی آن ماجرا را برایش تداعی می‌کند و سبب لذت او می‌گردد.

* داستان فرهاد و شیرین یکی از بخش‌های داستان «خسرو و شیرین» است. فرهاد که سنگ تراشی ماهر است، با شیرین روبه‌رو می‌شود و یک دل نه صد دل شیفته‌ی او می‌گردد. ظهور این رقیب صادق و پاکباز، خسرو را به چاره اندیشی وا می‌دارد. خسرو بعد از آن که نمی‌تواند با زور زر، حریف فرهاد شود، او را به دام تزویر خویش می‌کشد و شرط وصال شیرین را کندن راهی در کوه بیستون قرار می‌دهد. فرهاد به نیروی عشق به کوه‌کنی می‌پردازد. خبرچینان خسرو را خبردار می‌سازند که اگر فرهاد بدین‌سان پیش رود، راهی در کوه باز می‌کند و خسرو باید دست از شیرین بدارد. خسرو به تدبیر مکاران، عجزه‌ای را به نزد فرهاد می‌فرستد و او را با خبر دروغ مرگ شیرین می‌کشد. خواننده‌ای که از این داستان آگاه است، وقتی با این بیت روبه‌رو می‌شود، با دیدن کلمه‌ی بیستون تمام ماجرا را به یاد می‌آورد. این یادآوری منشأ لذتی است که از شنیدن بیت احساس می‌شود.

* مثال آخر، حاوی اشارتی است به داستان مبارزه‌ی حضرت موسی (ع) با فرعون که به فرمان خدا انجام شد. شاعر با این اشاره‌ی کوتاه تولد حضرت موسی (ع)، بزرگ شدن او، فرار او از مصر، چوپانی برای حضرت شعیب (ع)، برانگیخته شدن موسی به پیامبری، معجزات او، بازگشت او به مصر، مبارزه با فرعون، مبارزه با ساحران و ... را به یاد می‌آورد و این همه تداعی، تنها به یاری چند واژه صورت می‌گیرد که در پس آن دانسته‌ای تاریخی، اساطیری، فرهنگی و ... نهفته است. این اشارت شاعرانه را **تلمیح** می‌خوانند.

تلمیح: اشاره‌ای است به بخشی از دانسته‌های تاریخی، اساطیری و ... .
 ارزش تلمیح به میزان تداعی‌ای بستگی دارد که از آن حاصل می‌شود.
 هر قدر اسطوره‌ها و داستان‌های مورد اشاره لطیف‌تر باشند، تلمیح تداعی لذت
 بخش‌تری را به وجود می‌آورد. لازمه‌ی بهره‌مندی از تلمیح، آگاهی از دانسته‌ای
 است که شاعر یا نویسنده بدان اشاره می‌کند. تلمیحات گاه مانند مثال اول و
 آخر، مراعات نظیر نیز هستند.

خودآزمایی

– در بیت‌ها و عبارات‌های زیر، آرایه‌ی تلمیح را مشخص کنید و دانسته‌ی مورد نظر را در دو
 سطر توضیح دهید.

میان خسرو و شیرین شکر کجا گنجد؟
 («سعدی»)

مرا شکرمنه و گل مریز در مجلس

شرمی از مظلومه‌ی خون سیاوشش باد
 («حافظ»)

شاه ترکان سخن مدعیان می‌شنود

من چرا مُلک جهان را به جوی نفروشم؟
 («حافظ»)

پدرم روضه‌ی رضوان به دو گندم بفروخت

پوردستان جان ز چاه نابرا در نخواهد بُرد
 («مهدی اخوان ثالث»)

ای پریشان‌گوی مسکین، پرده دیگر کن

گریان به تازیانه‌ی افراسیاب رفت
 («فریدون مشیری»)

این مه، که چون منیژه لب چاه می‌نشست

که لاله می‌دمد از خون دیده‌ی فرهاد
 («حافظ»)

ز حسرت لب شیرین هنوز می‌بینم

چو گل گر خرده‌ای داری، خدا را صرف عشرت کن

که قارون را غلط‌ها داد سودای زر اندوزی
 («حافظ»)

— درویشی را دیدم سربرآستان کعبه نهاده همی نالید که : یاغفور، یارحیم، تودانی که از ظلوم
جهول چه آید.

«سعدی»

— یوسف صدیق (ع) درخشک سال مصر سیر نخوردی تا گرسنگان فرامش نکند.

«سعدی»

درس ۲۱

تضمین

(۱) چشم حافظ زیر بام قصر آن حوری سرشت
شیوهی **جَنَاتُ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ** داشت
«حافظ»

(۲) چه خوش گفت فردوسی پاک‌زاد
که رحمت بر آن تربت پاک باد،
«میازار موری که دانه‌کش است»
که جان دارد و جان شیرین خوش است»

«سعدی»
(۳) درویش بی‌معرفت نیار آمد تا فقرش به کفر انجامد؛ **كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا**.
«سعدی»

* به مصراع دوم اولین بیت دقت کنید؛ شاعر بخشی از آیهی هشتم سورهی البینه (۹۸) را در کلام خویش عیناً به کار برده است^۱. او ضمن آن که در بیان مقصود خویش از این آیه استفاده کرده، با ایجاد تنوع در کلام سبب شده است که ذهن به وادی دیگری پای نهد؛ یعنی، به دنیای قرآن روی آورد و با دیدن این آیه، آنچه از قرآن و بهشت و... می‌داند در خاطرش تداعی شود و به سبب همین نکته از این بیت بیش‌تر لذت ببرد.

* در شاهد دوم، سعدی بیتی را عیناً از فردوسی در سخن خویش آورده و خود با ذکر نام فردوسی به این نکته اشاره کرده است. او توانسته است با استفاده از این بیت، سه کار را هم زمان انجام دهد:

الف - مقصود خویش را به بهترین نحو ادا کند.

ب - با ایجاد تنوع در ذهن خواننده سبب التذاذ بیش‌تر وی شود.

پ - به اطلاع و آگاهی خویش از فردوسی و اثر ارزشمند او، شاهنامه، به‌طور غیرمستقیم اشاره کند.

این کار یعنی استفاده‌ی شاعر از آیهی قرآن، مصراع یا بیت شاعر دیگر و... **تضمین** خوانده می‌شود.

* در آخرین شاهد، سعدی بخشی از یک حدیث را به عینه در کلام خویش آورده و به اصطلاح، آن را تضمین کرده است. ارزشمندی این تضمین، ایجازی است که در آن وجود دارد. او توانسته است با استفاده از این حدیث - که پنج واژه بیش‌تر ندارد - ارتباط فقر را با ترک ایمان به بهترین وجه نشان دهد؛ در حالی که این نکته در صدها شعر و مقاله هم نمی‌گنجد.

علاوه بر این، تنوعی که خواننده از این کار احساس می‌کند، سبب التذاذ ادبی اوست و آگاهی او را از معارف اسلامی نیز نشان می‌دهد.

۱ - آوردن آیهی قرآن یا حدیث در سخن، «اقتباس» و «درج» نیز خوانده شده است.

تضمین^۱: آوردن آیه، حدیث، مصراع یا بیتی از شاعری دیگر را در
 اثنای کلام تضمین گویند. تضمین با ایجاد تنوع، سبب التذاذ خواننده می‌شود.
 پدید آورنده‌ی ایجاز در کلام است و آگاهی شاعر را از موضوعات مختلف
 نشان می‌دهد.
 هر قدر تضمین طبیعی‌تر باشد، هنری‌تر است.

خودآزمایی

– در شعرها و جمله‌های زیر، آرایه‌ی تضمین را بیابید و مورد تضمین شده را تعیین کنید.

چه زخم چونای هر دم ز نوای شوق او دم
 همه شب در این امیدم که نسیم صبحگاهی
 که لسان غیب خوش‌تر بنوازد این نوا را
 به پیام آشنایی بنوازد آشنا را
 («شهریار»)

گفت: غالب اشعار او (سعدی) در این زمین به زبان پارسی است. اگر بگویی به فهم نزدیک‌تر
 باشد. کَلِمِ النَّاسِ عَلٰی قَدْرِ عُقُولِهِمْ.
 («سعدی»)

خیز تا خاطر بدان ترک سمرقندی دهیم
 کز نسیمش بوی جوی مولیان آیدهمی
 («حافظ»)

– موسی (ع) قارون را نصیحت کرد که أَحْسِنُ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ.

بهر این فرمود رحمان ای پسر
 کُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِى شَأْنِ اِيْ پسر
 («مولوی»)

۱ – اگر شاعر یا نویسنده‌ای مثلی را که پیش از وی رواج داشته در اثنای سخن خود بیاورد، بهتر و
 منطقی‌تر آن است که تضمین خوانده شود؛ مانند:

تو نیکی می‌کن و در دجله انداز
 که ایزد در بیابانت دهد باز
 («سعدی»)

که مصراع اول آن مثلی بوده است که قبل از سعدی رواج داشته و در قابوس‌نامه نیز آمده است.

بیداری زمان را با من بخوان به فریاد

ور مرد خواب و خفتی

«رو سر بنه به بالین، تنها مرا رها کن»

زینهار از قرین بد، زینهار

من جرعه نوش بزم تو بودم هزار سال

ور باورت نمی کند از بنده این حدیث

گر برکنم دل از تو و بردارم از تو مهر

«دکتر شفیعی کدکنی»

وقنارینا عذاب النار

«سعدي»

کی ترک آبخورد کند طبع خوگرم

از گفته‌ی «کمال» دلیلی بی‌اورم

آن مهر بر که افکنم آن دل کجا برم؟

«حافظ»

تضاد

- (۱) گفתי به غمم **بنشین** یا از سرجان **برخیز**
فرمان برمت جانا، **بنشینم** و **برخیزم**
«سعدی»
- (۲) **شادی** ندارد آن که ندارد به دل **غمی**
آن را که نیست عالم غم، نیست عالمی
«استادهمای»
- (۳) تو نه مثل آفتابی که **حضور** و **غیبت** افتد
دگران **روند** و **آیند** و تو هم چنان که هستی
«سعدی»

(۴) بار فراق دوستان بس که نشسته بر دلم

می‌رود و نمی‌رود ناقه به زیر محلم

«(سعدی)»

* در بیت اول، دو فعل «بنشین و برخیز» به کار رفته است. این دو فعل از نظر معنی ضدّ یک‌دیگرند. تقابل در معنی سبب تداعی می‌شود و ذهن از این تداعی لذّت می‌برد. موسیقی معنوی بیت از مقابله این دو فعل پدید می‌آید.

* مثال دوم با چه واژه‌ای آغاز شده است؟ متضادّ این واژه چیست؟ شادی کلمه‌ای است که بیت با آن آغاز شده و غم که متضادّ آن است، در پایان مصراع آمده است. همراهی این دو واژه، ذهن را درگیر این سؤال می‌کند که این چه شادی‌ای است که از غم ناشی می‌شود و تلاش برای پاسخ دادن به این پرسش، سبب لذّت بردن خواننده از این بیت است. * به سومین مثال دقت کنید؛ در این بیت چند واژه‌ی متضادّ می‌یابید؟ «حضور و غیبت» در مصراع اول و «روند و آیند» در مصراع دوم با یک‌دیگر تضاد دارند. این تضاد در کنار تشبیه پنهانی که در بیت به کار رفته، توانسته است در القای مفهوم مؤثر باشد و بر زیبایی سخن بیفزاید.

* در آخرین بیت، دو فعل از مصدر «رفتن» را می‌یابیم. این دو فعل کدام‌اند و چه تفاوتی دارند؟

«می‌رود و نمی‌رود» فعل‌هایی از مصدر «رفتن» هستند که یکی مثبت و دیگری منفی است. استفاده از دو فعل مثبت و منفی از مصدری یک‌سان، از تضادهای هنرمندانه و یکی از لطیف‌ترین آن‌هاست و می‌تواند موسیقی معنوی لازم را در بیت به‌وجود آورد.

تضاد: آوردن دو کلمه با معنی متضادّ است در سخن برای روشن‌نگری، زیبایی و لطافت آن.

تضاد قدرت تداعی دارد و از این رو سبب تلاش ذهنی می‌شود. تضاد در شعر و نثر به کار می‌رود.

— در شعرها و عبارتهای زیر، آرایه‌ی تضاد را مشخص کنید.

شمع دل دمسازم بنشست چو او برخاست

افغان ز نظر بازان برخاست چو او بنشست

«حافظ»

ساحل افتاده گفت گر چه بسی زیستم

هیچ نه معلوم شد آه که من چیستم

موج ز خود رفته‌ای، تیز خُرامید و گفت

هستم اگر می‌روم، گر نروم نیستم

«اقبال لاهوری»

بگویم تا بداند دشمن و دوست

که من مستی و مستوری ندانم

«سعدی»

دوهفته می‌گذرد کان مه دو هفته ندیدم

به‌جان رسیدم از آن تا به خدمتش نرسیدم

«سعدی»

نه کمال حسن باشد تُرشی و روی شیرین

همه بدمکن که مردم همه نیک‌خواه داری

«سعدی»

این‌که گاهی می‌زدم برآب و آتش خویش را

روشنی در کار مردم بود مقصودم، چو شمع

«صائب»

اگر دشنام فرمایی و گرنفرین، دعا گویم

جواب تلخ می‌زیبد لب لعل شکر خارا

«حافظ»

— سخن در میان دو دشمن چنان گوی که اگر دوست گردند، شرم زده نباشی.

«سعدی»

«سعدی»

— گدای نیک انجام به از پادشاه بدفرجام.

«سعدی»

— هرچه زود برآید دیر نیاید.

هرچه جز بار غمت بر دل مسکین من است

بـرود از دل مـن، وز دل مـن آن نـرود

«حافظ»

از تهی سرشار، جویبار لحظه‌ها جاری است،

چون سبوی تشنه کاندرا خواب بیند آب و اندر آب بیند سنگ

دوستان و دشمنان را می‌شناسم من، زندگی را دوست می‌دارم، مرگ را دشمن.

«اخوان ثالث»

تناقض^۱

(۱) هرگز وجودِ **حاضرِ غایب** شنیده‌ای
من در میان جمع و دلم جای دیگر است

«سعدی»

(۲) کی شود این روان من ساکن
این چنین **ساکنِ روان** که منم

«مولوی»

(۳) گوشِ ترحمیِ کوکز ما نظر نیوشد
دستِ غریبِ یعنی **فریاد بی صداییم**

«بیدل»

(۴) از **تهی سرشار**، جویبار لحظه‌ها جاری است. «اخوان»

* در بیت اول، «حاضر و غایب» به هم اضافه شده‌اند و غایب، صفت حاضر واقع گردیده است. آیا از نظر منطقی چنین امری ممکن است؟ مسلماً خیر؛ انسانی که حاضر است، نمی‌تواند غایب باشد. به تعبیر دیگر، این دو صفت متناقض‌اند؛ یعنی، وجود یکی نقض وجود دیگری است اما شاعر این دو صفت متناقض را چنان هنرمندانه در ترکیب کلام خویش به کار برده که نه تنها پذیرفتنی می‌نماید بلکه به عنوان یکی از زیباترین بیت‌های فارسی، ضرب‌المثل شده است. موسیقی معنوی بیت، از این آرایه‌ی شاعرانه – که نوعی تناقض است – پدید می‌آید. این آرایه را **تناقض (پارادوکس)** می‌نامیم.

۱ – تناقض معادل پارادوکس (Paradox) است که در فارسی به «بیان نقیضی» و «متناقض‌نما» نیز ترجمه

* در مثال دوم، واژه‌های «ساکن» و «روان» هریک دو بار به کار رفته است. این دو واژه ضدیک دیگر و به تعبیری دقیق، متناقض اند. یعنی بود یکی بدون تردید، نبود دیگری را در پی خواهد داشت اما شاعر در مصراع دوم با این دو واژه چه کرده است. «روان» را صفت «ساکن» قرار داده و هنرمندانه مخاطب خویش را اقناع کرده است که امری را که عقلاً غیرممکن به نظر می‌رسد، بپذیرد. این آرایه‌ی هنرمندانه ذهن مخاطب را درگیر می‌کند و به کاوش وادار می‌دارد. به این ترتیب، تلاش ذهنی لذت بیش‌تری را عاید خواننده خواهد کرد.

* در مثال سوم، شما با ترکیب «فریاد بی‌صدا» روبه‌رو می‌شوید. راستی فریاد چیست؟ آیا چیزی جز صدای بلند است؟ اگر چنین است، چگونه می‌توان صدای بلند را با صفت بی‌صدایی توصیف کرد؟ اما شاعر چنین می‌کند و ما با طیب خاطر آن را می‌پذیریم. این آرایه‌ی شاعرانه، خالق موسیقی معنوی بیت است.

* در مثال چهارم، «تهی» «متمم» «سرشار» است اما این معنی از نظر منطقی پذیرفتنی نیست. می‌توان سرشار از هر چیزی بود؛ سرشار از علم، عقل و... اما نمی‌توان سرشار از تهی بود. به روایت ساده‌تر، عقلاً و منطقاً نمی‌توان پر از خالی بود؛ چرا که با پذیرفتن یکی، حکم به طرد دیگری خواهیم داد اما در عالم خیال شاعرانه، این تناقض پذیرفتنی است. به این دلیل که بسیاری از ما، بارها این شعر را خوانده و از آن لذت برده‌ایم بی‌آن که به این نکته بیندیشیم. زیبایی این شعر تا حدی برخاسته از آرایه‌ی تناقض است که در آن وجود دارد.

تناقض (پارادوکس): آوردن دو واژه یا دو معنی متناقض است در کلام؛ به گونه‌ای که آفریننده‌ی زیبایی باشد. زیبایی تناقض در این است که ترکیب سخن به گونه‌ای باشد که تناقض منطقی آن از قدرت اقناع ذهنی و زیبایی آن نگاهد.

خودآزمایی

– آرایه‌ی تناقض را در بیت‌های زیر بیابید.

زان سوی بحر آتش گر خوانی‌ام به لطف

رفتن به روی آتشم از آب خوش‌تر است

«سعدی»

دولت فقر خدایا به من ارزانی دار

کاین کرامت سبب حشمت و تمکین من است

«حافظ»

می‌خورم جام‌غمی هر دم به شادی‌رخت

خرم آن کس کاو بدین غم شادمانی می‌کند

«سلمان ساوجی»

چنین نقل دارم زمردان راه

فقیران منعم، گدایان شاه

«سعدی»

از خلاف آمدِ عادت بطلب کام که من

کسب جمعیت از آن زلف پریشان کردم

«حافظ»

مثال عشق پیدایی و پنهان

ندیدم همچو تو پیدا و پنهان

«مولوی»

زکوی یار می‌آید نسیم باد نوروزی

از این باد ار مدد خواهی چراغ دل برافروزی

«حافظ»

فلک در خاک می‌غلتید از شرم سرافرازی

اگر می‌دید معراج ز پا افتادن ما را

«بیدل»

حس آمیزی

(۱) **بین چه می گویم.**

(۲) **خبر تلخی بود.**

(۳) **بوی بهبود ز اوضاع جهان می شنوم**

شادی آورد گل و باد صبا شاد آمد

«حافظ»

(۴) **از این شعر تر شیرین ز شاهنشه عجب دارم**

که سرتاپای حافظ را چرا در زر نمی گیرد؟

«حافظ»

(۵) **حرف هایم مثل یک تکه چمن روشن بود.**

* مثال نخستین را بارها در سخن روزمره شنیده اید؛ اکنون بار دیگر به آن دقت کنید. گفتار را با کدام حس درمی یابید؟ با حس شنوایی اما گوینده از شما می خواهد که سخن و گفته ی او را ببینید؛ یعنی، به جای شنیدن، سخن او را ببینید. این آمیختن دو حس را با یک دیگر **حس آمیزی** گویند.

* در مثال دوم، صفت تلخ به کار رفته است. تلخ صفت چیزی است که چشیدنی است اما در این سخن، صفت خبر واقع شده که شنیدنی است. دو حس با هم آمیخته اند و حس آمیزی پدید آمده است.

* در سومین شاهد، شاعر بوی بهبود زمانه را شنیده است. آیا بو، شنیدنی است؟ یعنی، با گوش و از طریق حس شنوایی احساس می شود؟ یقیناً این گونه نیست. ما بو را از طریق حس بویایی و با بینی احساس می کنیم اما شاعر این دو حس را با یک دیگر آمیخته و این از عوامل ایجاد موسیقی معنوی در شعر اوست.

* شعر را با کدام حس در می‌یابیم؟

تری و شیرینی با کدام یک از حواس، احساس می‌شود؟

آیا شعر و تری و شیرینی را با یک حس درمی‌یابیم؟

شعر از مقوله‌ی شنیدنی‌هاست؛ یعنی، حسی که با آن سروکار دارد، شنوایی است.

تری یک چیز لمس کردنی است و حس لامسه آن را درمی‌یابد. شیرینی یک امر چشیدنی

است و چشایی، حس دریابنده‌ی آن است. در چهارمین شاهد، حافظ در یک ترکیب سه

حس را با هم آمیخته است و از خواننده می‌خواهد تا شعر شنیدنی را لمس کند و بچشد.

این حس‌آمیزی در شعر زیبایی ایجاد می‌کند.

* در آخرین مثال، سپهری از روشنی حرف خود سخن گفته است. روشنی امری

دیدنی و حرف یک چیز شنیدنی است. شاعر در این مصراع، دو حس بینایی و شنوایی را

با هم آمیخته و همین آمیزش از عوامل ایجاد موسیقی معنوی است.

حس‌آمیزی: آمیختن دو یا چند حس است در کلام؛ به گونه‌ای که با

ایجاد موسیقی معنوی به تأثیر سخن بیفزاید و سبب زیبایی آن شود.

خودآزمایی

– در جمله‌ها، بیت‌ها و مصراع‌های زیر آرایه‌ی حس‌آمیزی را بیابید.

خداوند لباس هراس و گرسنگی را به آن‌ها چشانید. (آیه‌ی ۱۱۲، سوره‌ی نحل)

تیرگی می‌آید // دشت می‌گیرد آرام // قصه‌ی رنگی روز // می‌رود رو به تمام

(«سپهری»)

مثل این است که شب نمناک است // دیگران را هم غم هست به دل //

غم من لیک // غمی غمناک است

(«سپهری»)

بوی دهن تو از چمن می‌شنوم

رنگ تو زلاله و سمن می‌شنوم

«مولوی»

از صدای سخن عشق ندیدم خوش‌تر

یادگاری که در این گنبد دوآر بماند

«حافظ»

نجوای نمناک علف‌ها را می‌شنوم

«سپهری»

با من بیا به خیابان

تا بشنوی بوی زمستانی که در باغ رخنه کرده

«سلمان هراتی»

به ترانه‌های شیرین، به بهانه‌های رنگین

بکشید سوی خانه مه خوب خوش لقار را

«مولوی»

آشنا هستم با، سرنوشت تر آب، عادت سبز درخت

«سپهری»

روشنی را بچشم

«سپهری»

ایهام

- (۱) بی مهر رُخْت، روز مرا نور نمانده است
وز عمر مرا جز شب دیجور نمانده است
«حافظ»
- (۲) خانه زندان است و تنهایی ضلال
هر که چون سعدی گلستانیش نیست
«سعدی»
- (۳) ای دمت عیسی، دم از دوری مزن
من غلام آن که دورانِ دیش نیست
«مولوی»
- (۴) هر کونکاشت مهر و ز خوبی گلی نچید
در رهگذار باد نگهبان لاله بود
«حافظ»
- * در بیت نخست به واژه‌ی مهر دقت کنید. مهر در این بیت به چه معنی است؟ عشق

و محبت اولین معنایی است که به ذهن شما می‌رسد و معنی مصراع این گونه به ذهن می‌آید: بدون محبت روی تو، روز من سیاه است. اکنون مهر را به معنی خورشید بگیرد؛ معنی مصراع چنین است: بدون خورشید روی تو روز من سیاه است. کدام یک از این دو معنی مقصود شاعر بوده است؟

به احتمال قوی قصد شاعر معنی دوم - یعنی خورشید - بوده است اما او خواسته با ذهن خواننده بازی کند تا نخست به معنی ای که درست نیست دل خوش کند و سپس معنی درست را دریابد. این سرگردانی ذهن، منشأ لذتی است که خواننده احساس می‌کند. این بازی شاعرانه را **ایهام** می‌خوانیم.

* بیت دوم را بار دیگر بخوانید. واژه‌ی گلستان یک معنی عام و یک معنی خاص دارد. زمانی که در این بیت به این واژه می‌رسیم، نخست معنی عام آن - یعنی باغ و گلزار - به ذهن می‌رسد؛ زیرا باغ و گلزار است که انسان به هنگام تنهایی یا آن‌گاه که از خانه سیر می‌شود، می‌تواند بدان پناه برد اما مقصود سعدی معنی خاص آن، یعنی کتاب گلستان است. زیبایی در این است که هر دو معنی با واژه‌های بیت تناسب دارند.

* در مثال سوم، واژه‌ی دور اندیش را می‌بینید. نخستین معنایی که از این واژه به ذهن می‌آید، عاقبت‌نگری است در حالی که مقصود شاعر از دور اندیش، کسی است که به دوری و جدایی می‌اندیشد. کلمه به‌گونه‌ای است که ذهن بر سر دوراهی قرار می‌گیرد و در یک لحظه نمی‌تواند یکی از آن دو راه را انتخاب کند و همین نکته، اساس موسیقی معنوی بیت است. لازمه‌ی دریافت آرایه‌ی ایهام، آگاهی از معانی مختلف واژه‌ها و عبارت‌هاست.

* در آخرین بیت، واژه‌ی «لاله» خالق موسیقی معنوی است که در بیت احساس می‌شود؛ چرا که لاله دو معنی دارد: اولین معنی، گل لاله است که همگان با آن آشناید. دومین معنی، نام چراغی است از شیشه یا بلور که آن را به شکل گل لاله می‌ساختند و شمعی را روشن می‌کردند و در آن قرار می‌دادند. مصراع دوم با هر دو معنی تناسب دارد و هنر شاعرانه نیز در همین نکته است. مهم‌ترین فضیلت این گونه سخن گفتن، همین است که گاه به خواننده آزادی انتخاب می‌دهد؛ آزادی انتخاب هر کدام از دوسوی معنی.

ایهام : آوردن واژه‌ای است با حداقل دو معنی که یکی نزدیک به ذهن و دیگری دور از ذهن باشد. مقصود شاعر معمولاً معنی دور و گاه هر دو معنی است. ایهام نوعی بازی با ذهن خواننده است تا نخست به معنی‌ای دل‌ببندد که درست نیست و سپس، معنی درست را دریابد.

در ایهام، واژه یا عبارت به گونه‌ای است که ذهن بر سر دوراهی قرار می‌گیرد و نمی‌تواند در یک لحظه یکی از دو معنی را انتخاب کند. این انتخاب، کاری آسان نیست و این حالت روانی بیش‌ترین لذت را در خواننده ایجاد می‌کند. زمانی می‌توانیم آرایه‌ی ایهام را دریابیم که از معانی مختلف واژه‌ها و عبارت‌ها آگاه باشیم.

خودآزمایی

– در هر یک از بیت‌های زیر، آرایه‌ی ایهام را بیابید و معانی مختلف واژه‌ای که این آرایه را پدید می‌آورد، برشمارید.

چون بوی تو دارد جان، جان را هله بنوازم
«مولوی»

خون عاشق به قَدح‌گر بخورد، نوشش باد
«حافظ»

ای بی‌خبر ز لذتِ شُربِ مُدام ما
«حافظ»

چون که زدی بر سر من، پست و گدازنده شدم
«مولوی»

تا روی نبیندت به جز راست
«سعدی»

جان ریخته شد با تو، آمیخته شد با تو

نرگس مست نوازشگر مردم‌دارش

ما در پیاله عکس رخ یار دیده‌ایم

چشمه‌ی خورشید تویی، سایه‌گه بید منم

چشم چپ خویشتن برآرم

زبان آتشینم هست، لیکن در نمی‌گیرد
«حافظ»

جانب هیچ آشنا نگاه ندارد
«حافظ»

عاشق مسکین چرا چندین تجمل بایدش
«حافظ»

در ظاهر اگر مالک دینار نگشتیم
«صائب»

میان گریه می‌خندم که چون شمع اندر این مجلس

دیدم و آن چشم دل‌سیه که تو داری

کیست حافظ تا ننوشد باده بی‌آواز رود

صائب، مدد خلق نمودیم به همّت

ایهام تناسب

(۱) چنان سایه گسترده بر عالمی
که **زال**ی نیندیشد از **رستمی**

«سعدی»

(۲) **ماه**م این **هفته** برون رفت و به چشم **سالی** است
حال هجران توجه دانی که چه مشکل حالی است

«حافظ»

(۳) چون شب‌نم اوفتاده بدم پیش **آفتاب**
مهرم به جان رسید و به **عیوق** بر شدم

«سعدی»

* در شاهد نخستین، واژه‌ی «زال» به کار رفته است. با بودن واژه‌ی رستم در پایان مصراع، ذهن آدمی به سوی این معنی می‌رود که زال در این مصراع نام پدر رستم است؛ در حالی که این معنی درست نیست. «زال» در این جا به معنی «پیرزن سپیدموی» است. این تردید و دو دلی، ذهن را به تکاپو و جست‌وجوی معنی درست وا می‌دارد و سبب این تکاپو همان کاربرد واژه‌ی زال است که دو معنی دارد. این آرایه‌ی شاعرانه را **ایهام تناسب** می‌نامیم؛ زیرا در آن واژه‌ای با دو معنی به کار می‌رود؛ یک معنی آن قطعاً پذیرفتنی و درست است و معنی دیگر با بعضی از اجزای کلام تناسب دارد؛ یعنی، یک مراعات نظیر است.

* در بیت دوم، «ماه» به چه معنی است؟ ماه استعاره از معشوق شاعر است اما یک معنی دیگر نیز دارد و آن $\frac{1}{12}$ سال است که سی روز می‌باشد. ماه در این بیت، یقیناً به معنی دوست شاعر است اما بدان معنی دیگر – یعنی «سی‌روز» – نیز با واژه‌های سال و هفته که در همین مصراع به کار رفته، متناسب است. این شگرد شاعرانه ایهام است؛ ایهامی در حد درست بودن یک معنی و تناسب معنی دیگر با بعضی از واژه‌ها.

۱ – عیوق: نام ستاره‌ای است.

* در آخرین مثال، واژه‌ی مهر دیده می‌شود. این واژه باید به چه معنی باشد تا با آفتاب و عیوق – که نام ستاره‌ای است – متناسب باشد؟ مهر باید به معنی خورشید باشد تا این تناسب حاصل شود اما مهر در این بیت به معنی عشق و دوستی و محبت است. هنر شاعرانه در این است که از یک واژه، یک معنی در بیت حضور قطعی و مسلم دارد و معنی دیگر با بعضی از واژه‌های بیت تناسب دارد و این اساس موسیقی معنوی بیت است.

ایهام تناسب: آوردن واژه‌ای است با حداقل دو معنی که یک معنی آن مورد نظر و پذیرفتنی است و معنی دیگر نیز با بعضی از اجزای کلام تناسب دارد.

ایهام تناسب با درگیر ساختن ذهن خواننده بر سر انتخاب یک معنی، لذت ادبی ایجاد می‌کند. تفاوت ایهام با ایهام تناسب در این است که در ایهام، گاه هر دو معنی پذیرفتنی است اما در ایهام تناسب، تنها یک معنی به کار می‌آید و معنی دوم با واژه یا واژه‌های دیگر یک مراعات نظیر می‌سازد. ایهام تناسب در شعر سعدی و حافظ فراوان است.

خودآزمایی

– در هر یک از بیت‌های زیر، آرایه‌ی ایهام تناسب را بیابید و ضمن بیان هر دو معنی، مشخص کنید که واژه در معنی دوم با کدام واژه‌ی دیگر تناسب دارد.
همچو چنگم سر تسلیم و ارادت در پیش

تو به هر ضرب که خواهی بزن و بنوازم

«سعدی»

هنر بیار و زبان آوری مکن سعدی

چه حاجت است که گوید شکر که شیرینم

«سعدی»

از اسب پیاده شو بر نطع زمین نه رُخ

زیر پی پیلش بین شهمات شده نُعمان^۱

«خاقانی»

مدامم مست می دارد نسیم جعد گیسویت

خرابم می کند هر دم فریب چشم جادویت

«حافظ»

روی خوبت آیتی از لطف بر ما کشف کرد

زان زمان جز لطف و خوبی نیست در تفسیر ما

«حافظ»

زهر سازی خوش نمی سازد مگر عودش بسوخت

کس ندارد ذوق مستی می گساران را چه شد

«حافظ»

گر هزار است بلبل این باغ

همه را نغمه و ترانه یکی است

«صائب»

---

۱ - بیت تلمیح دارد به افکندن نعمان بن منذر در زیر پای پیلان به فرمان خسرو پرویز.

لف و نشر

(۱) ای نور چشم مستان، در عین انتظارم
چنگی حزین و جامی بنواز یا بگردان
«حافظ»

(۲) ای شاهد افلاکی در مستی و در پاکی
من چشم تو را مانم، تو اشک مرا مانی
«رهی معیری»

(۳) آن نه زلف است و بناگوش که روز است و شب است
و آن نه بالای صنوبر که درخت رطب است
«سعدی»

(۴) معنی آب زندگی و روضه‌ی ارم
جز طرف جویبار و می خوشگوار چیست
«حافظ»

* به مصراع دوم در اولین بیت دقت کنید؛ در این مصراع چه فعل‌هایی به کار رفته است؟
«بنواز» و «بگردان» فعل‌های این مصراع‌اند. مفعول هر یک از این فعل‌ها کدام واژه
است؟

«چنگی حزین» مفعول «بنواز» و «جامی» مفعول «بگردان» است. شاعر، این دو جمله
را چگونه بیان کرده است؟ او نخست دو مفعول (چنگی حزین و جامی) را بیان کرده و در پی
آن دو فعل (بنواز و بگردان) را آورده است و این تشخیص را که کدام فعل از آن‌ها

مفعول است، به عهده‌ی مخاطب خویش نهاده است. ذهن در پی یافتن این پیوند، به تکاپو می‌افتد و همین امر سبب التذاذ ادبی خواننده است. بخشی از موسیقی معنوی بیت از این آرایه برمی‌خیزد که آن را **لفّ و نشر** می‌گوییم.

* به مثال دوم دقت کنید؛ آیا در این بیت تشبیه‌ی می‌بینید؟ طرفین تشبیه در کدام مصراع آمده‌اند؟ وجه‌شبه کجاست؟

در این بیت دو تشبیه به کار رفته است. دو «وجه‌شبه» در مصراع اوّل و بقیه‌ی «ارکان تشبیه» در مصراع دوّم آمده‌اند. به تعبیری ساده‌تر، در مصراع اوّل دو متمّم (مستی و پاکی) آمده‌اند که متعلّق به دو جمله هستند که در مصراع دوم بیان شده است. دو متمّم یا دو وجه‌شبه را «لفّ» و دو جمله‌ی بعدی را «نشر» می‌نامند. غرض از این آرایه آن است که خواننده با کوشش ذهنی خویش این جابه‌جایی و پیوند را دریابد و از سخن بیش‌تر لذّت ببرد.

در این مثال، چون لَفّ اوّل (در مستی) به نشر اوّل (من چشم تو را مانم) و لَفّ دوم (در پاکی) به نشر دوم (تو اشک مرا مانی) باز می‌گردد و لف‌ها به ترتیب نشرهاست، آن را «مرتب» می‌خوانیم.

مثال نخست نیز همین گونه است و به سبب رعایت این ترتیب، «لفّ و نشر مرتب» خوانده می‌شود.

* در مصراع اوّل این مثال، شاعر دو تشبیه آورده است. او «زلف» را به «شب» و «بناگوش» را به «روز» مانند کرده است. دو مشبّه را با هم و دو مشبّه‌به را با هم ذکر کرده است تا خواننده با تأمل، این همانندی را دریابد و بداند که دو مشبّه لَفّ‌اند و دو مشبّه‌به نشر اما اگر به ترتیب آن‌ها دقت کنیم، در می‌یابیم که برخلاف دو مثال پیشین، لف‌ها به ترتیب نشرها نیامده‌اند. لَفّ اوّل به نشر دوم و لَفّ دوم به نشر اوّل مربوط می‌شود. این گونه لَفّ و نشر را به سبب همین بی‌نظمی، «مشوّش» می‌گویند.

* به آخرین مثال دقت کنید؛ شاعر در مصراع دوم معنی دو ترکیب «آب زندگی» و «روضه‌ی ارم» را بیان کرده و از آرایه‌ی لَفّ و نشر سود جسته است. در مصراع اوّل، دو

ترکیب را به صورت دو لف آورده و در مصراع دوم، معنی آن‌ها را به شکل دو نشر بیان کرده است اما این «لف و نشر» همانند مثال سوّم، مشوّش است و با لفّ و نشر در مثال‌های اوّل و دوم تفاوت دارد. در آن دو مثال، لفّ اوّل به نشر اوّل و لفّ دوم به نشر دوم بازمی‌گشت و به همین سبب، آن‌ها را مرتّب خواندیم اما در این مثال، لفّ اوّل به نشر دوم مربوط می‌شود؛ زیرا به نظر شاعر «آب زندگی»، «می خوشگوار» است و لفّ دوم به نشر اوّل مربوط می‌شود؛ زیرا به نظر او «روضه‌ی ارم»، «طرف جویبار» است. لفّ و نشر مرتّب از مشوّش هنری‌تر است.

لفّ و نشر : آوردن دو یا چند واژه است در بخشی از کلام که توضیح آن‌ها در بخش دیگر آمده است.

لفّ و نشر دو گونه است :

اگر نشرها به ترتیب توزیع لفّها باشد، «مرتّب» نامیده می‌شود و اگر چنین نباشد «مشوّش» (به هم ریخته) است.

لفّ و نشر مرتّب، هنری‌تر از مشوّش است. موسیقی معنوی که از لفّ و نشر حاصل می‌شود، به دلیل درگیری ذهن برای یافتن ارتباط لفّها و نشرهاست.

خودآزمایی

— در شعرها و عبارت‌های زیر، آرایه‌ی لفّ و نشر را بیابید و با نشان دادن لف‌ها و نشرها، نوع آن‌ها را تعیین کنید.

فرو رفت و بر رفت روز نبرد

به ماهی نم خون و بر ماه، گرد

«فردوسی»

«سعدی»

دوکس دشمن ملک و دین اند : پادشاه بی حلم و زاهد بی علم.

یار من باش که زیب فلک و زینت دهر

از مه روی تو و اشکِ چو پروین من است

«حافظ»

چو آینه است و ترازو، خموش و گویا، یار

زمن رمیده که او خوی گفت و گو دارد

«مولوی»

دل و کشورت جمع و معمور باد

زملکت پراکندگی دور باد

«سعدی»

به لطف خال و خط از عارفان ربودی دل

لطیفه‌های عجب زیر دام و دانه‌ی توست

«حافظ»

از عفو و خشم تو دو نمونه است، روز و شب

وز مهر و کین تو دو نمونه است شهد و سم

«انوری»

غلام آن لبّ ضحاک و چشم فتّانم

که کید و سحر به ضحاک و سامری آموخت

«سعدی»

روی و چشمی دارم اندر مهر او

کاین گهر می‌ریزد، آن زر می‌زند

«سعدی»

به روز نبرد، آن یل ارجمنند

به شمشیر و خنجر به گرز و کمنند،

برید و درید و شکست و ببست

یلان را سر و سینه و پا و دست

«فردوسی»

اغراق

(۱) که گفت برو دست رستم ببند؟

نبنده مرا دست، چرخ بلند

«فردوسی»

(۲) اگر چه نقش دیوارم به ظاهر از گران خوابی

اگر رنگ از رخ گل می پرد، بیدار می گردم

«صائب»

(۳) بگذار تا بگیریم چون ابر در بهاران

کز سنگ ناله خیزد، روز وداع یاران

«سعدی»

(۴) هر شب می در این ره، صد بحر آتشین است

دردا که این معما شرح و بیان ندارد

«حافظ»

(۵) بیابانی آمدش ناگاه پیش

ز تابیدن مهر پهنانش بیش

«اسدی»

* در مثال نخستین که از شاهنامه انتخاب کرده ایم، رستم چنین ادعا می کند که فلک هم نمی تواند دست او را ببندد؛ یعنی، از نظر قدرت و توانایی برای خود صفتی می آورد که بیش از حد معمول است. ادعای صفتی این گونه را که گاه عقلاً و عادتاً پذیرفتنی نیست، **اغراق** می نامیم. اغراق، ذهن را به درگیری می کشاند که برای آن لذت بخش است و زیبایی بیت در همین اغراق نهفته است. اغراق در شاهنامه ی فردوسی بیش از هر اثر دیگری به کار رفته است؛ زیرا مناسب ترین ابزار برای تصویر جهانی حماسی است.

* در مثال دوم، شاعر برای اثبات این که خوابش سبک است، ادعا می کند که حتی

اگر رنگ از روی گل بپرد، بیدار می‌شود. این ادعا در عالم واقع پذیرفتنی نیست اما در شعر نوعی خیال‌انگیزی پدید می‌آورد که در خواننده ایجاد لذت می‌کند.

* به سومین مثال دقت کنید؛ گریه کردنی مانند ابر بهاران که سیل را بر سینه‌ی دشت جاری می‌سازد، در توان هیچ کس نیست. شاعر با همانندسازی خود به ابر بهاری، چنین صفتی را برای خویش می‌آورد که بیش از حد معمول است. در مصراع دوم نیز شاعر تلخی وداع دوستان را از یک‌دیگر این‌گونه توصیف می‌کند که در روز وداع، سنگ نیز به ناله در می‌آید؛ سنگی که در سنگدل بودن مثل است. این که کسی چون ابر بهاری بگرید و سنگ ناله سر دهد، در عالم واقع صورت نمی‌پذیرد و عقل نیز بر درستی آن صحه نمی‌گذارد اما مجموع این دو تصویر، خالق تناسب معنوی بیت است و زیبایی بیت به آن‌ها وابسته است.

* بیت چهارم را یک بار دیگر بخوانید؛ شبنم چیست و اندازه‌ی آن چه قدر است؟ شبنم قطره‌ی آبی است که در صبحگاه بهاری بر برگ گل‌ها و سبزه‌ها می‌نشیند. این قطره کجا می‌تواند با دریا برابر شود؟ آن هم نه با یک دریا بلکه با صد دریا و آن هم صد دریای آتشین. در بیتی که خواندید، حافظ «شبنم راه عشق» را این‌گونه توصیف می‌کند. با آن که این توصیف در عالم واقع پذیرفتنی نیست و محال می‌نماید، هنر شاعرانه‌ی حافظ چنان است که این «اغراق» را ممکن و پذیرفتنی می‌نماید و زیبایی بیت در همین نکته است.

* در بیت پنجم، شاعر بیابانی را وصف می‌کند که بهنای آن از وسعت تابش اشعه‌های خورشید بیش‌تر است. حال آن که هر بیابانی هر قدر هم که وسیع باشد، بر روی کره‌ی زمین قرار دارد و زمین، خواه ناخواه اسیر اشعه‌های خورشید است. پس این بیابان که شاعر از آن سخن می‌گوید، تنها در عالم خیال می‌تواند موجود باشد. این که شاعر در مقدار این صفت - یعنی وسعت بیابان - تصرف می‌کند و آن را بزرگ‌تر از حد معمول نشان می‌دهد، اساس زیبایی بیت است و خیال‌انگیزی بیت از همین تصرف شاعرانه برمی‌خیزد.

اغراق: ادّعی وجود صفتی در کسی یا چیزی است؛ به اندازه‌ای که حصول آن صفت در آن کس یا چیز بدان حد، محال یا بیش از حدّ معمول باشد.

اغراق از اسباب زیبایی و مخیّل شدن شعر و نثر است. شاعر به یاری اغراق، معانی بزرگ را خرد و معانی خرد را بزرگ جلوه می‌دهد. زیبایی اغراق در این است که غیرممکن را طوری ادا کند که ممکن به نظر رسد.

اغراق، ذهن خواننده را به تکاپو وا می‌دارد و این تلاش ذهنی سبب کسب لذّت ادبی است. اغراق مناسب‌ترین اسباب برای تصویر یک دنیای حماسی است؛ بنابراین، در شاهنامه و آثار حماسی دیگر از آن بسیار استفاده شده است.

خودآزمایی

۱ - اغراق‌های به کار رفته را در بیت‌ها و جمله‌های زیر بیابید و آن‌ها را توضیح دهید.

گر برگ گل سرخ کنی پیره‌نش را

از نازکی آزار رساند بدنش را

«طرب اصفهانی»

دلم گرفته از این روزها، دلم تنگ است

میان ما و رسیدن، هزار فرسنگ است

«سلمان هراتی»

شود کوه آهن چو دریای آب

اگر بشنود نام افراسیاب

«فردوسی»

۲ - آن فرومایه هزارمن سنگ برمی‌دارد و طاقت یک حرف نمی‌آرد.

«سعدی»

به زیورها بیارایند وقتی خوب رویان را

تو سیمین تن چنان خوبی که زیورها بیارایی

«سعدی»

سرود مجلس است اکنون، مَلک به رقص آرد

که شعر حافظ شیرین سخن ترانه‌ی توست

«حافظ»

چو رامین گه گهی بنواختی جنگ

ز شادی بر سر آب آمدی سنگ

«فخرالدین اسعد»

مشنوای دوست که غیر از تو مرا یاری هست

یا شب و روز به جز فکر توام کاری هست

«سعدی»

گوشم شنید قصه‌ی ایمان و مست شد

کو قسم چشم؟ صورت ایمانم آرزوست

«مولوی»

هرگز کسی ندید بدین سان نشان برف

گویی که لقمه‌ای است زمین در دهان برف

«کمال الدین اسماعیل»

۲ - سه مثال که حاوی اغراق باشد، خلق کنید و بنویسید.

حسن تعلیل

(۱) هنگام سپیده دم خروس سحری
دانی ز چه رو همی کند نوحه گری،

یعنی که نمودند در آینه‌ی صبح
از عمر شبی گذشت و تو بی خبری

«خیام»

(۲) نه خلاف عهد کردم که حدیث جز تو گفتم
همه بر سر زبان اند و تو در میان جانی

«سعدی»

(۳) بنالد جامه چون از هم بدری
بگرید رز چو شاخ او ببری

«فخرالدین اسعد»

(۴) به صدق کوش که خورشید زاید از نفست
که از دروغ سیه روی گشت صبح نخست

«حافظ»

(۵) از صوفی پرسیدند : هنگام غروب، خورشید چرا زرد روی است؟ گفت : از بیم
جدایی.

* به نخستین مثال دقت کنید ؛ آیا هرگز فکر کرده‌اید که چرا خروس به هنگام سحر
می‌خواند؟ کسی پاسخ واقعی این سؤال را نمی‌داند. تنها می‌توان گفت که این از خصلت‌ها
و غرایز طبیعی این حیوان است اما شاعر در مثال اول، برای خواندن خروس سحری، علتی
خیالی می‌آورد. او می‌گوید که خروس بدان سبب ناله سر می‌دهد که در آینه‌ی صبح حقیقتی

را می بیند و آن این است که از عمر ما روزی دیگر گذشته و ما هم چنان در بی خبری مانده ایم. ناله سر دادن خروس در غم این بی خبری است. این علت ادعایی که سخت پذیرفتنی می نماید و توان اقناع مخاطب را دارد، عامل اصلی موسیقی معنوی موجود در این بیت است.

* در مثال دوم، دوست شاعر از وی گله مند است که چرا با بودن او، شاعر از دیگران سخن گفته است. علتی که شاعر برای کار خویش می آورد، علتی ادعایی و خیالی اما واقعاً دل پذیر است. او خطاب به دوست خویش می گوید: اگر از تو سخن نمی گویم و درباره ی دیگران حرف می زنم، خلاف عهد نکرده ام؛ زیرا تو را چنان دوست می دارم که در میان جان من هستی و دوستی دیگران به حدی است که فقط بر زبان من جاری اند و طبیعی است که از کسی که بر سر زبان است، بیش تر سخن می رود تا آن که در میان جان جای دارد. زیبایی بیت از این علت سازی خیالی برخاسته است.

* مثال سوم را بخوانید و به این دو سؤال پاسخ دهید.

۱- آیا هرگز پارچه ای را با دست پاره کرده اید؟

۲- آیا شاهد بریده شدن شاخه ی درخت انگور بوده اید؟ از پارچه هنگام پاره شدن صدایی برمی خیزد و از درخت انگور نیز هنگام بریده شدن شاخه ها در آغاز بهار، قطره های آب جاری می شود. این دو امر عللی طبیعی دارند. صدایی که هنگام پاره شدن از پارچه برمی خیزد، ناشی از جدا شدن تکه های آن است و آبی که هنگام بریده شدن از شاخه ی رز می چکد، آبی است که در درون آن ذخیره شده است اما شاعر برای هر یک از این ها، علتی ادعایی و ادبی آورده است که خواننده با وجود آگاهی از علت واقعی، آن ها را دلپذیرتر می یابد و با طیب خاطر می پذیرد. اساس این علت سازی شاعرانه، استعاره است. در مصراع اول، جامه، به انسانی نالان تشبیه شده و در مصراع دوم درخت رز به انسانی مانند شده است که در غم از دست دادن جزئی از خویش می گریزد. این علت های ادبی اساس خیال انگیزی و زیبایی بیت است.

* در مثال چهارم، شاعر سیه رویی صبح نخستین را به سبب دروغ گویی آن می داند و با استناد به این سخن، مخاطب خویش را به راستی دعوت می کند. صبح نخستین، سپیدی ای است که قبل از سپیده دم واقعی در افق نمودار می شود و لحظاتی بعد جای خود را به سیاهی می دهد؛ در حالی که صبح صادق به روز می پیوندد و در پی آن خورشید طلوع می کند. طلوع

صبح کاذب (نخست) و غروب زود هنگام آن، پدیده‌ای طبیعی است که علت واقعی آن به جغرافیا مربوط می‌شود. اما این که شاعر بی‌دوامی و روسیاهی آن را نتیجه‌ی دروغ‌گویی آن می‌شمارد، علتی ادعایی و خیالی است و زیبایی بیت از این علت سازی خیالی برمی‌خیزد. * در آخرین جمله، علتی که صوفی برای زردی خورشید به هنگام غروب می‌آورد، علمی و واقعی نیست. او در ذهن خویش خورشید را به کسی مانند کرده که از ترس جدایی از یاران خویش، زردروی گشته است. این تعلیل که ریشه در تشبیه دارد، با آن که واقعی نیست، زیاست و مخاطب را قانع می‌سازد. این علت‌سازی را به سبب زیبایی آن **حسن تعلیل** می‌گویند.

حسن تعلیل: آوردن علتی ادبی و غیر واقعی است برای امری، به گونه‌ای که بتواند مخاطب را اقناع کند. این علت سازی مبتنی بر تشبیه است و هنر آن زیبا یا زشت نمودن چیزی است. با وجود این که حسن تعلیل، واقعی، علمی و عقلی نیست، مخاطب آن را از علت اصلی دل‌پذیرتر می‌یابد و راز زیبایی آن نیز در همین نکته است. این آرایه در شعر و نثر به کار می‌رود.

خودآزمایی

۱- در شعرهای زیر آرایه‌ی حسن تعلیل را بیابید.

باران همه بر جای عرق می‌چکد از ابر
پیدا است که از روی لطیف تو حیا کرد
«سنایی»

بگفت ای هوادار مسکین من
برفت انگبین یار شیرین من،
چو شیرینی از من به در می‌رود
چو فرهادم آتش به سر می‌رود
«سعدی»

چو سرو از راستی بر زد عَلم را
ندید اندر جهان تاراج غم را
«نظامی»

ذره را تا نبود همّت عالی حافظ

طالب چشمه‌ی خورشید درخشان نشود

«حافظ»

من موی خویش را نه از آن می‌کنم سیاه

تا باز نوجوان شوم و نو کنم گناه،

چون جامه‌ها به وقت مصیبت سیه کنند

من موی از مصیبت پیری کنم سیاه

«رودکی»

گر شاهدان نه دنیی و دین می‌برند و عقل

پس زاهدان برای چه خلوت گزیده‌اند؟

«سعدی»

۲- برای مثال‌های زیر، علت ادبی ذکر کنید.

الف : زردی برگ درختان به هنگام پاییز   ب : حرکت رود به سوی دریا

۳- برای حسن تعلیل سه مثال خلق کنید و بنویسید.

۴- ابیات زیر را شرح کنید و آرایه‌ی حسن تعلیل را در آن‌ها نشان دهید.

چو صبح صادق آمد راست گفتار

جهان در زر گرفتگی محتشم وار

«نظامی»

تانه تاریک بود سایه‌ی انبوه درخت

زیر هر برگ، چراغی بنهد از گلنار

«سعدی»

دلَم خانه‌ی مهریار است و بس

از آن می‌نگنجد در آن کینِ کس

«سعدی»

رسم بد عهدی ایّام چو دید ابر بهار

گریه‌اش بر سمن و سنبل و نسرين آمد

«حافظ»

الهی...

ای خدا ای فضل تو حاجت روا
با تو یاد هیچ کس نبود روا
این قدر ارشاد تو بنحیثه ای
تا بدین، بس عیب ما پوشیده ای
قطره ای دانش که بنحیثی ز پیش
متصل کردن به دانش های خویش
بم دعا از تو، اجابت بم ز تو
امنی از تو، مبادت بم ز تو
گر خطا کفتم، اصلاحش تو کن
مصلحتی تو، ای تو سلطان سخن

مولانا جلال الدین مولوی..

منابع و مراجع

- آیین سخن، ذبیح‌الله صفا، چ شانزدهم، انتشارات ققنوس، تهران، ۱۳۶۹.
- اسرار البلاغه، عبدالقاهر جرجانی، ترجمه‌ی جلیل تجلیل، چ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
- انواع ادبی، سیروس شمیسا، انتشارات باغ‌آینه، تهران، ۱۳۷۰.
- انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، حسین رزمجو، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۷۰.
- بدیع در دیوان حافظ، پایان‌نامه‌ی دوره‌ی فوق‌لیسانس زبان و ادبیات فارسی، محمدحسین حسن‌زاده، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۹.
- البلاغه الواضحه، علی‌الجارم و مصطفی‌امین، مؤسسه البعثة، قم ۱۴۱۱ هـ.ق.
- بیان، بهروز ثروتیان، انتشارات برگ، تهران، ۱۳۶۹.
- بیان، سیروس شمیسا، انتشارات فردوس و مجید، تهران، ۱۳۷۰.
- تحوّل شعر فارسی، زین‌العابدین مؤتمن، چ سوّم، کتابخانه‌ی طهوری، تهران، ۱۳۵۵.
- تصویر آفرینی در شاهنامه، منصور رستگار، چ دوم، انتشارات دانشگاه شیراز، ۱۳۶۹.
- جناس در پهنه‌ی ادب فارسی، جلیل تجلیل، مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۷.

— دُرِّ الْأَدَب، عبدالحسین حسام العلماء آق اولی، چ سوّم، شرکت سهامی طبع کتاب و کتاب‌فروشی معرفت، شیراز، ۱۳۴۰.

— دلائل الاعجاز، عبدالقاهر جرجانی، ترجمه‌ی سیدمحمد رادمش، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۸.

— روزنه، جزوه‌ی آموزشی شعر، شماره‌ی اوّل تا سوّم، کانون شعرا و نویسندگان امور تربیتی خراسان، ۱۳۷۰.

— زیباشناسی سخن پارسی (۱)، بیان، میرجلال الدّین کزازی، چ دوم، نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۰.
— ساخت آوایی زبان، بحثی درباره‌ی صداها‌ی زبان و نظام آن، مهدی مشکوة‌الدینی، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۶۴.

— شعری دروغ، شعری نقاب، عبدالحسین زرّین‌کوب، چ سوّم، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۵۶.
— شناخت زیبایی، زیورهای سخن و ...، جهانبخش نوروزی، انتشارات راهگشا، شیراز، ۱۳۷۰.
— صنایع ادبی، کامل احمدنژاد، دوره‌ی کاردانی تربیت معلم رشته‌ی ادبیات فارسی، وزارت آموزش و پرورش.

— صورخیال در شعر فارسی، محمدرضا شفیعی کدکنی، چ دوم، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۵۸.

— فنون بلاغت و صناعات ادبی، جلال الدّین همایی، چ دوم، انتشارات توس، تهران، ۱۳۶۳.
— فنون و صنایع ادبی، سیدحسن سادات ناصری، سال سوم متوسطه رشته‌ی ادبیات و علوم انسانی، وزارت آموزش و پرورش.

— ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ، محمدعلی اسلامی ندوشن، انتشارات یزدان، تهران، ۱۳۶۸.
— معالم البلاغه، محمدخلیل رجایی، چ سوّم، انتشارات دانشگاه شیراز، شیراز، ۱۳۵۹.
— معانی و بیان، جلال الدّین همایی، به کوشش مهدخت بانو همایی، انتشارات هما، تهران، ۱۳۷۰.
— معانی و بیان، جلیل تجلیل، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۲.

— مُعْجَمُ الْبَلَاغَةِ، غلامعباس رضایی، پایان‌نامه‌ی دوره‌ی دکتری زبان و ادبیات عرب دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.

- مقدمه‌ای کوتاه بر مباحث طویل بلاغت، محمدرضا شفیعی کدکنی، ضمیمه‌ی مجله‌ی خرد و کوشش، دانشکده ادبیات دانشگاه شیراز، دوره‌ی پنجم، دفتر دوم، پاییز ۱۳۵۳.
- موسیقی شعر، محمدرضا شفیعی کدکنی، چ دوم (متن گسترش یافته و تجدید نظر شده) انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۶۸.
- نگاهی تازه به بدیع، سیروس شمیسا، انتشارات فردوس، تهران، ۱۳۶۸.
- هنجار گفتار، سیدنصرالله تقوی، چ دوم، انتشارات فرهنگسرای اصفهان، اصفهان، ۱۳۶۳.

